
Lexicographic Bulletin

Vol 26 (2012)

Lexicographic Bulletin

The Historical Dictionary of Modern Greek as a historical dictionary

Io Manolessou

doi: [10.12681/ld.38215](https://doi.org/10.12681/ld.38215)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ - ΙΛΝΕ

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

26

ΑΘΗΝΑ 2012

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

26

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ 26

© Copyright 2012: Ακαδημία Αθηνών
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ-ΙΛΝΕ
Αλεξάνδρου Σούτσου 22, 106 71 Αθήνα
www.academyofathens.gr/ilne

Επιμέλεια έκδοσης:
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΠΑΣΣΕΑ-ΜΠΕΖΑΝΤΑΚΟΥ, Διευθύντρια του ΚΕΝΔΙ
ΙΩ ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ, Ερευνήτρια
ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΤΣΟΥΔΑ, Ερευνήτρια
ΜΑΓΔΑΛΗΝΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Ερευνήτρια

© Copyright 2012: Académie d'Athènes
CENTRE DE RECHERCHES DES DIALECTES GRECS MODERNES – ILNE
DE L'ACADÉMIE D'ATHÈNES
Alexandrou Soutsou 22, Athènes 106 71
www.academyofathens.gr/ilne

Comité de redaction:
CHRISTINA BASSEA-BEZANTAKOU, Directrice du Centre
IO MANOLESSOU, Chercheuse
GEORGIA KATSOU DA, Chercheuse
MAGDALINI KONSTANTINIDOU, Chercheuse

ISSN: 0400-9169
ISBN: 978-960-404-249-4
e-ISSN: 2945-2759

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	1
Χριστίνα Μπασέα-Μπεζαντάκου	
Το <i>Ίστορικόν Λεξικόν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς</i> ως ιστορικό λεξικό	9-76
Ιώ Μανωλέσσου	
Διαλεκτική λεξικογραφία: επισκόπηση και ζητήματα	77-160
Γεωργία Κατσούδα	
Η φωνητική απόδοση των νεοελληνικών διαλέκτων και ιδιωμάτων	161-222
Ιώ Μανωλέσσου, Στ. Μπέης και Χρ. Μπασέα-Μπεζαντάκου	
Λεξικογραφική προσέγγιση της σημασίας. Η θέση του <i>ΙΛΝΕ</i>	223-278
Χριστίνα Μπασέα-Μπεζαντάκου	
Οι πηγές του <i>Ίστορικουῦ Λεξικουῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς</i> τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν	279-382
Μαγδαληνή Κωνσταντινίδου και Αικατερίνη Τζαμάλη	
Η χρήση των λογοτεχνικών παραδειγμάτων στα λεξικά: η περίπτωση του <i>ΙΛΝΕ</i>	383-406
Χρυσούλα Καραντζή-Ανδρειωμένου	
Το ονοματολογικό υλικό του <i>ΙΛΝΕ</i>	407-432
Άγγελος Αφρουδάκης	
Διαλεκτική λεξικογραφία: ελληνική βιβλιογραφία	433-561
Γεωργία Κατσούδα	

CONTENTS

Prologue	5
Christina Bassea-Bezantakou	
<i>The Historical Dictionary of Modern Greek</i>	
as a historical dictionary	9-76
Io Manolessou	
Dialect lexicography: overview and issues	77-160
Georgia Katsouda	
The phonetic transcription of the Modern Greek dialects	161-222
Io Manolessou, St. Beis and Chr. Bassea-Bezantakou	
A lexicographical approach to meaning and sense.	
The position of the <i>Historical Dictionary of Modern Greek</i>	223-278
Christina Bassea-Bezantakou	
The sources of the <i>Historical Dictionary of Modern Greek</i>	279-382
Magdalini Konstantinidou and Ekaterini Tzamali	
The use of literary examples in dictionaries:	
the case of the <i>Historical Dictionary of Modern Greek</i>	383-406
Chryssoula Karantzi-Andreïomenou	
The onomatological material of the <i>Historical Dictionary</i>	
<i>of Modern Greek</i>	407-432
Angelos Afroudakis	
Bibliography of Modern Greek dialectal lexicography	431-561
Georgia Katsouda	

ΤΟ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ

Ιώ Μανωλέσσου

Wir schreiben große Wörterbücher nicht zur Dekoration von Wohn- und Arbeitszimmern.

H. Schmidt, «Probleme der historischen Lexikographie», 1987, σ.134.

ABSTRACT

This paper presents the methodological principles underlying the *Historical Dictionary of Modern Greek (ILNE)* of the Academy of Athens with respect to the diachronic examination of the vocabulary, taking into consideration the latest advances in the domain of historical lexicography. The issues examined include: a) the historical lexicography of the Greek language and its representatives b) the delimitation of the historical period covered by the *ILNE* and the problems associated with it c) the dating and the etymological analysis of the material and d) the lemmatisation and presentation of the material on the basis of historical criteria.

1. Εισαγωγικά

Η παρούσα μελέτη εξετάζει την ιστορική διάσταση του *Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής (IANE)*, τόσο μέσα στο γενικό πλαίσιο της ιστορικής λεξικογραφίας όσο και αναφορικά με συγκεκριμένα θέματα επεξεργασίας της λεξικογραφητέας ύλης όπως: διαχρονικό και συγχρονικό εύρος κάλυψης του υλικού, χρονολόγηση και περιοδολόγηση, λημματοποίηση, κατάταξη και ετυμολόγηση των τύπων. Στόχος είναι να συζητηθεί και να τεκμηριωθεί στο μέτρο του δυνατού, με βάση τη διεθνή λεξικογραφική πρακτική και λαμβάνοντας υπ' όψιν τα ειδικά δεδομένα της ελληνικής γλώσσας, το σκεπτικό των αρχών, των στόχων και των λεξικογραφικών επιλογών του *IANE* ως ενός πρωτοτυπικού εκπροσώπου της ιστορικής λεξικογραφίας.

2. Ιστορική λεξικογραφία και IANE

2.1. Ο κλάδος της ιστορικής λεξικογραφίας

Ο κλάδος της (θεωρητικής) ιστορικής λεξικογραφίας γνωρίζει διεθνώς άνθηση κατά την τελευταία δεκαετία.¹ Στον γερμανόφωνο χώρο, όπου ο κλάδος είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένος, η ενασχόληση με την ιστορική λεξικογραφία έχει αποδώσει τόσο μείζονα λεξικογραφικά έργα όσο και σοβαρό θεωρητικό προβληματισμό γύρω από τις αρχές, την τυπολογία και την μεθοδολογία του κλάδου.² Για την ελληνική γλώσσα δεν υπάρχουν θεωρητικές μελέτες αναφερόμενες

1. Επισκόπηση της πρόσφατης δραστηριότητας στο Considine (2010) και στο τεύχος-αφιέρωμα του περιοδικού *Lexicographica* 27 (2011) «Historische Lexikographie europäischer Sprachen: Stand und Perspektiven».
2. Επισκόπηση και βιβλιογραφία στα αφιερώματα των περιοδικών *Lexicographica* 23 (2007) και *Mitteilungen des Deutschen Germanistenverbandes* 57 (2010), καθώς και στο Haß (2011). Θεωρητικές προσεγγίσεις στα Schmidt (1986), (1987), Wiegand (1987), (1998²), Reichmann (1990α, β).

στην ιστορική λεξικογραφία (γεγονός παράδοξο, δεδομένης της ιδιαίτερα πλούσιας ιστορίας της ελληνικής γλώσσας και της πληθώρας λεξικογραφικών έργων αναφερόμενων σε παλαιότερες φάσεις της), υπάρχουν όμως κάποιες λεξικογραφικές επισκοπήσεις όπου γίνεται μνεία και σχολιασμός έργων με ιστορική διάσταση.³

Σύμφωνα με τον Wiegand (1998²), ο χαρακτηρισμός «ιστορικό λεξικό» μπορεί να αποδοθεί σε τρεις κατηγορίες λεξικογραφικών έργων:

- 1) Υπό μια ευρύτερη έννοια, όλα τα συγχρονικά λεξικογραφικά έργα (συγχρονικά υπό την έννοια ότι ο λεξικογράφος περιγράφει την ομιλούμενη γλώσσα της εποχής κατά την οποία ζει ο ίδιος) είναι ή θα γίνουν ιστορικά, εφόσον περιγράφουν μια συγκεκριμένη συγχρονία, η οποία με το πέρασμα του χρόνου μοιραία μετατρέπεται σε (γλωσσικό) παρελθόν. Μια τέτοια ευρεία αντίληψη του όρου είναι φυσικά άνευ χρησιμότητας, αποκτά όμως τυπολογικό νόημα εάν αποδοθεί σε λεξικογραφικά έργα που απέχουν σημαντικά από την σημερινή εποχή και χρησιμεύουν ως πηγές για την ιστορική γλωσσολογική έρευνα – π.χ. λεξικά όπως του Ducange ή του Somavera.
- 2) Υπό στενότερη έννοια, ιστορικά λεξικά είναι τα σύγχρονα λεξικογραφικά έργα, των οποίων η ύλη προέρχεται από μια γλωσσική συγχρονία προγενέστερη από αυτήν του λεξικογράφου – π.χ. επιστημονικά λεξικά της αρχαίας ή μεσαιωνικής Ελληνικής.
- 3) Τέλος, υπό ακόμα στενότερη έννοια, ιστορικά λεξικά είναι εκείνα που (ανεξαρτήτως εποχής συγγραφής τους) διαθέτουν ιστορική /διαχρονική και όχι συγχρονική προοπτική, που εξετάζουν δηλαδή την ύλη τους εξελικτικά, με αναφορά στις διαδοχικές φωνητικές, μορφολογικές και σημασιολογικές μεταβολές των λέξεων.

3. Zgusta και Georgacas (1990), Georgacas και Georgacas (1990), Kramer (2011) και κυρίως Καζάτζης (εκδ.) (2003)· ειδικά για το ΙΑΝΕ βλ. Χαράλαμπάκης (2003), Γιακουμάκη *et al.* (2004) και Bassea-Bezantakou (2010).

2.1. Ο κλάδος
της ιστορικής
λεξικογραφίας

Εναλλακτικά, τα ιστορικά λεξικά θα μπορούσαν να υποκατηγοριοποιηθούν, σύμφωνα με τον Reichmann (1990α: 1589, 2007: 207), αναφορικά με το α) αν εξετάζουν το σύνολο μιας γλώσσας, δηλ. όλες τις φάσεις της ιστορίας της και όλες τις διαλέκτους της, ή μόνο μια ποικιλία της και β) αν έχουν ως αφητηρία μια σύγχρονη γλώσσα /γλωσσική ποικιλία, την οποία αντιμετωπίζουν εξελικτικά/αναδρομικά, ή αν επικεντρώνονται, κατά την διαχρονική εξέτασή τους, σε μια παρελθούσα φάση της γλωσσικής ιστορίας χωρίς πληροφορίες για την περαιτέρω εξέλιξή της.

Οι περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες διαθέτουν μείζονα ιστορικά λεξικά με την τρίτη, στενότερη τεχνική σημασία (δηλ. λεξικά με διαχρονική προοπτική), καθώς η ιστορική λεξικογραφία είναι από τους παλαιότερους λεξικογραφικούς κλάδους, που καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αι. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι η ιστορική λεξικογραφία είναι άρρηκτα δεμένη α) με την ιστορία της σύγχρονης επιστημονικής γλωσσολογίας, η οποία στα πρώτα της βήματα ήταν ιστορική και συγκριτική στον προσανατολισμό της και β) με την γενικότερη εθνική και κοινωνική ιστορία, καθώς η γλώσσα, ιδίως όπως εκπροσωπείται από τους μεγάλους και καταξιωμένους συγγραφείς του παρελθόντος, αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους φορείς της εθνικής ταυτότητας και εθνικής ενότητας, αξίες που κατά την περίοδο αυτή είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα (βλ. σχετικά Considine 1998: 583 και Reichmann 2007: 201-202). Ειδικά για την ελληνική γλώσσα, η ανάγκη για μια εθνική ιστορική λεξικογραφία, πέραν των δύο αυτών παραγόντων, ερμηνεύεται και από το αίτημα για απόδειξη της αδιάσπαστης συνέχειας του ελληνισμού, αίτημα ιδιαίτερα πειστικό κατά τα τέλη του 19ου αι.⁴

4. Βλ. τα «Προλεγόμενα» του Α' τόμου του *LANE* (1935, σ. η') καθώς και τον σχετικό σχολιασμό στα Χαραλαμπάκης (2003) και Γιακουμάκη *et al.* (2004). Για τη σχέση γλώσσας και εθνικής ιδεολογίας στην Ελλάδα του 19ου αι. βλ. Mackridge (2009), ειδ. κεφ. 6.

Τα ιστορικά λεξικά αυτού του είδους είναι πολύτομα έργα, που χρειάστηκαν δεκαετίες για να ολοκληρωθούν ή βρίσκονται σε μια διαρκή διαδικασία ανανέωσης και αναθεώρησης, κυρίως μέσω των νέων δυνατοτήτων που προσφέρει η υπολογιστική τεχνολογία και το διαδίκτυο.⁵ Με δεδομένο τον όγκο του υλικού που απαιτείται για την συμπίληση ενός μεγάλου ιστορικού λεξικού (πάνω από 5.000.000 δελτία κατά τους Merkin 1983 και Reichmann 1990α: 1600), χωρίς την βοήθεια υπολογιστών ένα τέτοιο εγχείρημα απαιτεί από 50 ως 100 έτη ανάλογα με το μέγεθος της συντακτικής ομάδας (Aitken 1971: 9)· φυσικά χάρη στην υπολογιστική τεχνολογία ο χρόνος αυτός μπορεί να μειωθεί σημαντικά, αλλά και πάλι το χρονικό βάθος κάποιων δεκαετιών δεν είναι δυνατόν να αποφευχθεί.⁶

5. Βλ. π.χ. Simpson *et al.* (2004) και Muggleston (2012) για το *Oxford English Dictionary-OED* (1884-1933, 1972-1989), το αρχέτυπο των ιστορικών λεξικών, που βρίσκεται τώρα στην τρίτη αναθεώρησή του με παράλληλη ηλεκτρονική δημοσίευση (διαθέσιμη σε εγγεγραμμένους χρήστες στο www.oed.com). Christmann και Schares (2003) και Kirkness (2012) για την αναθεώρηση και ψηφιοποίηση του εξί-σου θεμελιώδους πολύτομου *Deutsches Wörterbuch-DWB* (1852-1961) των αδελφών Grimm (ελεύθερα διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.woerterbuchnetz.de/DWB>, βλ. και dwb.bbaw.de). Kinable (2006) και Eickmans (2012) για την πολυετή επανεπεξεργασία και ηλεκτρονική δημοσίευση του *Woordenboek der Nederlandse Taal* (1882-1998), του 43τομου ιστορικού λεξικού της ολλανδικής γλώσσας (ελεύθερα διαθέσιμο στο <http://gtb.inl.nl/>) και Seco (1995) για την μακρόχρονη προσπάθεια της Ισπανικής Ακαδημίας Επιστημών για σύνταξη ιστορικού λεξικού της ισπανικής γλώσσας (1927-), η οποία δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί και η οποία στην τελική μορφή της θα είναι διαδικτυακά διαθέσιμη (www.rae.es).
6. Π.χ. το ιστορικό λεξικό της γαλλικής γλώσσας *Trésor de la langue française-TLF* (1971-1994), που ξεκίνησε κατά τη δεκαετία του 1960, χρειάστηκε 30 χρόνια για να ολοκληρωθεί, στα οποία πρέπει να προστεθούν 18 ακόμα για την ψηφιακή δημοσίευσή του το 2002, ενώ ένα νέο πρόγραμμα, το TLF-Étym, είναι εν εξελίξει από το 2005, με στόχο την αναθεώρηση και συμπλήρωση του ιστορικού/ετυμολογικού τμήματος των άρθρων (Dendien και Pierrel 2003, Chauveau και Buchi 2011: 109-110, Schafroth 2012).

2.1. Ο κλάδος
της ιστορικής
λεξικογραφίας

Βασικές πληροφορίες που περιέχει το άρθρο ενός ιστορικού λεξικού είναι οι εξής (με βάση τους Merkin 1983: 123 και Reichmann 1990α: 1594): α) το λήμμα β) γραφηματικές παραλλαγές του γ) διαφορετικοί τύποι του δ) μορφολογικές πληροφορίες (μέρος του λόγου, κλιτική και παραγωγική μορφολογία) ε) ετυμολογία στ) ερμηνεία όλων των σημασιών με παροχή και εγκυκλοπαιδικών πληροφοριών ζ) πληροφορίες κατανομής και συχνότητας η) ένταξη σε σημασιολογικό πεδίο θ) συμφράσεις ι) παράγωγα ια) φράσεις και παροιμίες ιβ) παραθέματα με πληροφορίες γεωγραφικού, χρονολογικού και κειμενικού εντοπισμού ιγ) βιβλιογραφικές πληροφορίες ιδ) λεξικογραφικό σχολιασμό σε κάθε κατηγορία πληροφορίας.

Σημειωτέον ότι αν και η ετυμολογία αποτελεί απαραίτητο κομμάτι ενός ιστορικού λεξικού, τα αμιγώς ετυμολογικά λεξικά (για τα οποία βλ. ειδικότερα Malkiel 1976, 1990 και Liberman 1998) δεν ανήκουν στην κατηγορία των ιστορικών λεξικών, καθώς παρέχουν μέρος μόνον των παραπάνω πληροφοριών· απουσιάζουν από αυτά (συνήθως) τα παραδείγματα, παραθέματα, πληροφορίες χρήσεως και συχνότητας ανά περιοχές, εποχές και κειμενικά είδη, και γενικότερα η πρωτογενής έρευνα σε γλωσσικές πηγές. Απουσιάζει κατά συνέπεια και η λεπτομερής εξέταση των σημασιολογικών αποχρώσεων και μεταβολών,⁷ η οποία μόνο μέσω πρωτογενούς κειμενικής έρευνας μπορεί να επιτευχθεί, ενώ αντίθετα δίνεται μεγαλύτερη βαρύτητα στην επιχειρηματολογία και βιβλιογραφική τεκμηρίωση γύρω από τις διάφορες απόψεις που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί για την απώτερη προέλευση μιας λέξης.

7. Για την διαφοροποίηση ιστορικών και ετυμολογικών λεξικών επί τη βάσει της επικεντρώσεως ή όχι στην σημασία βλ. και Zgusta (1971: 201).

1.2. Ιστορική λεξικογραφία της ελληνικής γλώσσας

Με βάση την τριμερή διάκριση των «ιστορικών» λεξικών του Wiegand που δόθηκε στην προηγούμενη ενότητα, η ιστορική λεξικογραφία της ελληνικής γλώσσας θα μπορούσε να κατηγοριοποιηθεί ως εξής:

(1) Λεξικογραφικά έργα του παρελθόντος:

α. Λεξικογράφοι αρχαίας και μεταγενέστερης Ελληνικής:⁸

- i. Ελληνιστικοί λεξικογράφοι και γλωσσογράφοι: Φρόνιχος, Μοίρις, Αρποκρατίων, Αντιαττικιστής, αποσπασματικά παπυρικά λεξικά κ.ά.
- ii. Βυζαντινοί λεξικογράφοι της αρχαίας Ελληνικής: Ησύχιος, Φώτιος, Σούδα, (Ψευδο-)Ζωναράς, ετυμολογικά λεξικά κ.ά.

β. Λεξικά της Νέας Ελληνικής:⁹

- iii. 16ος αι.: Βαρίνος Φαβορίνος, *Corona Preciosa*
- iv. 17ος αι.: Rigaltius, Meursius, Germano, Portius, Βλάχος, Spon, Ducange
- v. 18ος αι.: Somavera, Κωνσταντίνου, Pianzola, Βεντότης, Weigel κ.ά.
- vi. 19ος αι.: Κομάς, Dehèque, Βυζάντιος, Περίδης κ.ά.

8. Για τους αρχαίους λεξικογράφους και τις εκδόσεις τους βλ. συνοπτικά Alpers (1990) και Dickey (2007: 87-103), και αναλυτική βιβλιογραφία στα Riesenfeld και Riesenfeld (1954), Boned Colera και Rodriguez Somolinos (1998).
9. Βλ. συνοπτική παρουσίαση των λεξικών αυτών στα «Προλεγόμενα» του Α' τόμου του *LANE* (ε'-ζ') και περισσότερα στους Περάκης (1994) και Μπαμπινιώτης (2012⁴), καθώς και στον νέο *Κανονισμό Συντάξεως* (όπου και αναλυτικός πίνακας) και στην ενότητα 2.2.2 παρακάτω.

2.1. Ο κλάδος
της ιστορικής
λεξικογραφίας

(2) Σύγχρονα λεξικογραφικά έργα αναφερόμενα σε παλαιότερες περιόδους:

α. Αρχαία και μεταγενέστερη Ελληνική (με σειρά χρονικής κάλυψης):

- i. DMic: *Diccionario Micenico*
- ii. LfGE: *Lexikon des Frühgriechischen Epos*
- iii. LSJ⁹: *A Greek-English Lexicon*
- iv. Montanari: *Vocabolario della lingua greca*
- v. DGE: *Diccionario Griego-Español*
- vi. Lampe: *Patristic Greek Lexicon*
- vii. BDAG³: *A Greek-English Lexicon of the New Testament*

β. Μεσαιωνική και νεότερη Ελληνική:

- viii. Sophocles: *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine periods*
- ix. LBG: *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*
- x. Κριαράς: *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας*
- xi. Caracausi: *Lessico greco della Sicilia e dell'Italia meridionale*

(3) Κατ'εξοχήν ιστορικά λεξικά:

- i. Δημητράκος
- ii. *IANE*

Όπως διαφαίνεται από την παραπάνω καταγραφή, η ελληνική γλώσσα, λόγω της μεγάλης ιστορίας και του ιδιαίτερου πολιτισμικού βάρους της, διαθέτει πληθώρα λεξικών που καλύπτουν τις παλαιότερες φάσεις της. Έτσι, η αρχαία Ελληνική είναι ιδιαίτερα μελετημένη χάρη σε ξενόγλωσσα σύγχρονα μείζονα λεξικά (δεν αναφερόμαστε εδώ στα δεκάδες παλαιότερα λεξικά της αρχαίας Ελληνικής ή στα μικρού μεγέθους λεξικά της αρχαίας Ελληνικής που υπάρχουν για όλες τις γλώσσες, ούτε στα ειδικότερων τύπων λεξικά, όπως ετυμολογικά, αντίστροφα κλπ.). Ο χώρος της αρχαιοελληνικής λεξικογραφίας κυριαρχείται από το λεξικό LSJ, το οποίο έχει πίσω του μια μακρά λεξικογραφική παράδοση, που ξεκινά από τον περίφημο *Θησαυρό* του Ερρίκου Στεφάνου (1572), και συνεχίζεται μέσα από το γερμανικό λεξικό του Passow (1831), μετάφραση του οποίου αποτελούσε η αρχική έκδοση των Liddell και Scott. Οι διαδοχικές

εκδόσεις του LSJ μέχρι και την τελευταία (9^η, 1940) και το συμπλήρωμά της (1996) εξασφαλίζουν την πληρότητα του υλικού και της λεξικογραφικής επεξεργασίας του. Το λεξικό DGE έρχεται να προσφέρει, επιπλέον αυτών, μια λεξικογραφική προσέγγιση σύμφωνη με πιο πρόσφατα θεωρητικά πρότυπα, και έναν σημαντικό εμπλουτισμό των πηγών, χάρη κυρίως στην ανάπτυξη των νέων ηλεκτρονικών πηγών και σωμάτων κειμένων (*Thesaurus Linguae Graecae-TLG*, πάπυροι, επιγραφές).¹⁰

Η μεσαιωνική περίοδος καλύπτεται και αυτή ικανοποιητικά από τα λεξικά LBG και Κριαρά (και εν μέρει από το LSJ), με τον περιορισμό μόνον ότι τα τελευταία γράμματα του αλφαβήτου υπολείπονται, καθώς τα δύο αυτά λεξικογραφικά προγράμματα δεν έχουν ακόμα ολοκληρωθεί (βλ. και Kramer 2011). Για τα υπολειπόμενα γράμματα, αλλά και γενικότερα για την περίοδο 10ος-15ος αι., σημαντική αρωγή προσφέρουν το λεξικό Caracausi και το εμπεριεχόμενο στην μελέτη του Μηνά (2003²) γλωσσάριο, έστω και αν εξετάζουν τα έγγραφα μόνο μιας περιοχής (Κάτω Ιταλίας). Βέβαια, με δεδομένο ότι το λεξικό LBG, το μόνο που καλύπτει την λόγια βυζαντινή γραμματεία, έχει ως αρχή του να μην περιλαμβάνει στο λημματολόγιό του λέξεις που ήδη περιέχονται στα λεξικά LSJ⁹, Lampe και Κριαρά (βλ. Trapp 2003 για τις προγραμματικές αρχές του LBG), η ιστορία των λέξεων κατά τη βυζαντινή περίοδο είναι ελλιπής: απουσιάζουν παραδείγματα, παραθέματα και σημασιολογική ανάλυση για μεγάλο μέρος του βασικού λεξιλογίου όπως αυτό απαντά στις λόγιες βυζαντινές πηγές.

10. Βλ. επισκόπηση της ιστορίας του LSJ και των παλαιότερων πηγών του στο Zgusta και Georgacas (1990), όπου και πλήρης βιβλιογραφία. Για το λεξικό DGE βλ. συνοπτικά Gangutia (2003), καθώς και την βιβλιογραφία στην ιστοσελίδα του DGE (<http://dge.cchs.csic.es>).

2.1. Ο κλάδος
της ιστορικής
λεξικογραφίας

Ένα επιπλέον κενό στην ιστορική λεξικογραφία της Ελληνικής είναι το χρονικό διάστημα 1669-1800, δηλ. από το καταληκτικό όριο του Λεξ. Κριαρά μέχρι το εναρκτήριο όριο του *Ιστορικού Λεξικού*, το οποίο δεν καλύπτεται από κανένα επιστημονικό λεξικό, με μόνη εξαίρεση το Λεξ. Δημητράκου.¹¹ Με δεδομένο ότι σε αυτή την περίοδο, δηλ. το β' μισό του 17ου αι. και τον 18ο αι., παρατηρούνται σημαντικές πολιτισμικές εξελίξεις που αφορούν άμεσα τη γλώσσα (κυρίως ο νεοελληνικός διαφωτισμός και οι απαρχές του γλωσσικού ζητήματος) και οδηγούν σε σημαντικό εμπλουτισμό του (ελληνογενούς) λεξιλογίου της, ιδίως στους επιστημονικούς και ανώτερους πνευματικούς τομείς, το κενό αυτό αποτελεί πρόβλημα τόσο για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας γενικώς, όσο και για την αξιόπιστη αναδρομική παρακολούθηση της ιστορίας του νεοελληνικού λεξιλογίου ειδικότερα, όπως αυτή επιχειρείται στο *Ιστορικό Λεξικό*. Το πρόβλημα εντείνεται από το γεγονός ότι η συγκεκριμένη περίοδος δεν καλύπτεται ούτε από τα διαθέσιμα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων της ελληνικής γλώσσας, καθώς το ηλεκτρονικό σώμα κειμένων *Thesaurus Linguae Graecae -TLG* (βλ. παρακάτω) δεν προχωρά πέρα από την Κρητική Λογοτεχνία και τα νεοελληνικά σώματα δεν κατέρχονται πέραν του 19ου αι.¹² Κατά συνέπεια, ακόμα και η πρωτογενής αναζήτηση σε κείμενα, η οποία είναι απαραίτητη ελλείψει δευτερογενών λεξικογραφικών πηγών πραγματοποιείται για την περίοδο

11. Το Λεξ. Δημητράκου περιλαμβάνει το σύνολο της ελληνικής γλώσσας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Στο λεξικό αυτό, όπως διαφαίνεται από τον κατάλογο των πηγών του, έχουν αποδελτιωθεί συγγραφείς όπως ο Ευγένιος Βούλγαρις, ο Καισάριος Δαπόντες, ο Αντώνιος Μαρτελάος, ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ο Ρήγας Φεραίος κ.ά.· δεν πρόκειται όμως για συστηματική και στοχευμένη αποδελτίωση των γραπτών πηγών της συγκεκριμένης περιόδου, αλλά για δείγμα των γνωστότερων εκπροσώπων της.
12. Πιθανή εξαίρεση αποτελούν κάποια έργα μείζονος σημασίας, όπως του Ρήγα Φεραίου ή του Κοσμά Αιτωλού, που διατίθενται σε ψηφιακή μορφή. Ο δικτυακός τόπος *Ελληνομνήμων* (<http://195.134.75.14/hellinomnimon/>) προσφέρει πολλά επιστημονικά έργα του 18ου αι., αλλά σε μορφή εικόνας, και κατά συνέπεια μη προσηφόμενα για λεξιλογικές αναζητήσεις.

αυτή πιο δύσκολα από οποιαδήποτε άλλη φάση της ελληνικής γλώσσας.

Στην πραγματικότητα είναι αμφίβολο εάν το Λεξ. Δημητράκου μπορεί να χαρακτηριστεί ιστορικό με την τρίτη σημασία: τοποθετήθηκε σε αυτή την κατηγορία κυρίως γιατί καλύπτει ολόκληρη την ιστορία της ελληνικής γλώσσας και όχι μόνο κάποια περίοδό της, και γιατί στις λέξεις/λήμματα των οποίων η νεοελληνική μορφή είναι (τουλάχιστον γραφηματικά) ίδια ή παραπλήσια με αυτή της αρχαίας, παρέχεται ολόκληρη η σημασιολογική ιστορία τους. Αυτό σημαίνει ότι για μια λέξη όπως *παιδίον/παιδίν/παιδί ή παλαιός/παλιός* το Λεξ. Δημητράκου δίνει όλες τις σημασίες, με χρονολογική σειρά, από την αρχαιότητα ως σήμερα, και με πληθώρα παραθεμάτων από λογοτεχνικές πηγές όλων των περιόδων. Όμως η βασική στοχοθεσία ενός ιστορικού λεξικού, που είναι η παρακολούθηση της διαχρονικής πορείας μιας λέξεως μέσω των διαφόρων φωνητικών, μορφολογικών και σημασιολογικών μεταβολών της, δεν υπηρετείται από το Λεξ. Δημητράκου, δεδομένου ότι οσάκις η λέξη εμφανίζει σημαντικές φωνητικές και μορφολογικές μεταβολές που διαφοροποιούν τον αρχαίο από το νεοελληνικό τύπο, αυτοί χωρίζονται σε δύο διαφορετικά λήμματα (βλ. π.χ. τα λήμματα *άνηρ* και *άντρας*, *όψάριον* και *ψάρι*, *έμβαίνω* και *μπαινώ*). Επίσης, το Λεξ. Δημητράκου δεν δίνει ετυμολογικές πληροφορίες ούτε σαφείς χρονολογικές πληροφορίες πρώτης εμφανίσεως (αν και αυτές διαφαίνονται ως ένα βαθμό από τα παραθέματα), αλλά ούτε και ερμηνεία των μεταβολών. Τέλος, όπως σωστά παρατηρεί ο Πετρούνας (1985: 326), επειδή το Λεξ. Δημητράκου, όταν η λέξη υπάρχει στην Αρχαία Ελληνική ή στην ελληνιστική Κοινή, δίνει μόνο αρχαία και όχι νεότερα παραδείγματα, δεν διαφαίνεται κατά πόσον μια αρχαία λέξη ή σημασία επιβιώνει και στη σύγχρονη γλώσσα και αν έχει κοινή ή λόγια χρήση. Στην ουσία, το Λεξ. Δημητράκου είναι ένα ιστορικό λεξικό τύπου 2, το οποίο όμως καλύπτει όλες τις περιόδους της ελληνικής γλώσσας ταυτόχρονα.

Το *Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας Ελληνικής* είναι το μόνο που μπορεί να χαρακτηριστεί «ιστορικό» με την στενότερη τεχνική έννοια,

2.1. Ο κλάδος της ιστορικής λεξικογραφίας

καθώς παρουσιάζει ενσυνείδητα όλα τα τυπολογικά χαρακτηριστικά στοχοθεσίας και περιεχομένου που αναγνωρίζει η σχετική μεταλεξικογραφική βιβλιογραφία. Συγκεκριμένα: α) η αντιμετώπιση της ύλης του είναι εξελικτική/διαχρονική και καλύπτει πολλές φάσεις της γλωσσικής ιστορίας της ελληνικής γλώσσας, καθώς και πολλές διαφορετικές μορφές της· β) παρέχει εναλλακτικούς τύπους, μορφολογικές και συντακτικές πληροφορίες· γ) παρέχει ετυμολογία και σαφείς πληροφορίες πρώτης εμφανίσεως και ερμηνείας των φωνητικών, μορφολογικών και σημασιολογικών μεταβολών· δ) η κάθε σημασία τεκμηριώνεται με πληθώρα παραθεμάτων από παλαιότερες και σύγχρονες γραπτές (λογοτεχνικές ή μη) και προφορικές πηγές· ε) προσφέρει συμπληρωματικές εγκυκλοπαιδικές, λαογραφικές, ιστορικές και λοιπές πληροφορίες, απαραίτητες για την κατανόηση λέξεων και εννοιών του παρελθόντος. Ο συνδυασμός αυτός δεν προσφέρεται από κανένα άλλο λεξικογραφικό εγχείρημα που αφορά την ελληνική γλώσσα. Θα πρέπει όμως να τονισθεί, όπως θα διαφανεί στην αμέσως επόμενη ενότητα, ότι το *IANE*, αν και εξετάζει το λεξιλόγιο όλων των περιόδων της ελληνικής γλωσσικής ιστορίας, δεν είναι ένα ιστορικό λεξικό όλης της ελληνικής γλώσσας, αλλά μόνον της νεότερης.

2. Το *IANE* ως ιστορικό λεξικό

2.1. Εύρος κάλυψης

2.1.1. Διαχρονικό εύρος κάλυψης

Η διαχρονική διάσταση του υλικού του *IANE* έχει πολλαπλές εκφάνσεις, καθεμία εκ των οποίων απαιτεί ιδιαίτερο σχολιασμό. Η ποικιλότητα αυτή οφείλεται: α) στην «αναδρομική» προοπτική του *IANE*, στο γεγονός δηλαδή ότι η επιλογή της λεξικογραφητέας ύλης και η ληματογράφηση γίνονται με αφετηρία τη Νέα Ελληνική, με συνακόλουθη διερεύνηση της προγενέστερης ιστορίας των επιλεγέντων λημάτων, β) στο ήδη μεγάλο χρονικό εύρος της «Νέας Ελληνικής»,

όπως ορίζεται από το *IANE* (1800-σήμερα) και γ) σε μικρότερο βαθμό, στο μεγάλο χρονικό διάστημα που καταλαμβάνει ο χρόνος σύνταξης του *IANE* (1933-σήμερα).

2.1.1. Διαχρονικό εύρος κάλυψης

Αναφορικά με την πρώτη διάσταση της διαχρονικότητας, που αφορά τον βασικό στόχο της διερεύνησης της νεότερης γλωσσικής ιστορίας της Ελληνικής (όπως διατυπώνεται και στον νέο Κανονισμό του *IANE*), οφείλουν να παρατηρηθούν τα εξής: η ιστορική εξέταση της φωνολογίας και της μορφολογίας αφορά σαφώς τις νεότερες φάσεις της γλωσσικής ιστορίας και όχι το σύνολο της ελληνικής γλώσσας· εφόσον στόχος του λεξικού είναι η ερμηνεία της προελεύσεως της Νέας Ελληνικής, για τα επίπεδα αυτά ανάλυσης δεν είναι απαραίτητη η αναλυτική εξέταση της Αρχαίας Ελληνικής, η οποία, έχοντας ένα ριζικά διαφορετικό φωνολογικό σύστημα και αποτελώντας ένα κλειστό corpus γραπτού λόγου, αφενός μεν απαιτεί διαφορετικά γλωσσολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία και διαφορετική βιβλιογραφία, αφετέρου δε καλύπτεται από τα ειδικά λεξικά της Αρχαίας Ελληνικής που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη ενότητα. Κατά συνέπεια, στο ετυμολογικό τμήμα του άρθρου ως έτυμον λαμβάνεται η πρώτη εμφάνιση του τύπου που τίθεται ως λήμμα, εφόσον αυτός ανήκει σε μια προγενέστερη της σύγχρονης περιόδο, και όχι η απώτερη δυνατή αρχική μορφή του.¹³ Για παράδειγμα η λ. *δείχνω* θα ετυμολογηθεί από το μεσαιωνικό *δείχνω* και όχι το αρχαίο *δείκνυμι*, και η λ. *δέρνω* θα ετυμολογηθεί από το μεσαιωνικό *δέρνω* και όχι το αρχαίο *δέρω*.

Φυσικά, για να παρέχεται μια ολοκληρωμένη εικόνα της ιστορίας της λέξης, αναφέρεται και η προγενέστερη προέλευση του άμεσου ετύμου, μέχρι την αναγωγή της στον παλαιότερο εντός της Ελληνικής

13. Για την αντίθεση ανάμεσα στο άμεσο και το απώτερο έτυμο και την αντιμετώπισή τους στα μη αμιγώς ετυμολογικά λεξικά βλ. Drysdale (1989) και Salmon-Alt (2006). Ούτως ή άλλως, όπως διαπιστώνει ο Alinei (1991: 21-22), η ετυμολογία στην πραγματικότητα ποτέ δεν σταματά· πρόκειται για διαδοχικά βήματα σε όλο και προγενέστερες γλωσσικές φάσεις της ίδιας γλώσσας ή σε διαφορετικές γλώσσες.

2.1.1. Διαχρονικό εύρος
κάλυψης

τύπο, δεν γίνεται όμως αναφορά όλων των (υποθετικών ή μαρτυρούμενων) ενδιάμεσων σταδίων, ούτε αναλυτική ερμηνεία των φωνητικών και μορφολογικών μεταβολών που οδήγησαν στο άμεσο έτυμο. Εξαίρεση στην πρακτική αυτή αποτελεί η περίπτωση κάποια διάλεκτος να διασώζει έναν τύπο φωνητικά και μορφολογικά αρχαιότερο από τον τύπο του λήμματος και το άμεσο έτυμό του. Για παράδειγμα στο λήμμα *γαρίδα*, λέξη η οποία προέρχεται από το αρχ. *καρίς*, συζητείται στο ετυμολογικό τμήμα του το αρχαίο έτυμο, αν και το άμεσο έτυμο είναι το μεσαιων. *γαρίς*, καθώς σε πολλά ιδιώματα διασώζεται ο αρχαϊκός τύπος *καρίδα*.

Αν βέβαια ο τύπος του λήμματος συμπίπτει με το απώτερο αρχαιοελληνικό έτυμο, τότε η αναγωγή γίνεται άμεσα στην Αρχαία Ελληνική. Για παράδειγμα, η λ. *δέκα* θα ετυμολογηθεί από το αρχαίο *δέκα* και όχι από το νεότερο *δέκα*, που ανάγεται στο μεσαιωνικό *δέκα*, το οποίο με τη σειρά του προέρχεται από το αρχαίο *δέκα*: αντίστοιχα η λ. *δειλός* θα ετυμολογηθεί από το αρχαίο *δειλός*. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει μια διευκρίνιση αναφορικά με το πώς νοείται η έννοια «συμπίπτει». Είναι προφανές ότι ποτέ δεν είναι δυνατόν να υπάρξει πλήρης φωνητική και μορφολογική σύμπτωση μεταξύ ενός αρχαιοελληνικού και ενός νεοελληνικού τύπου, με δεδομένες τις βασικές διαφορές που υφίστανται μεταξύ των δύο αυτών γλωσσικών συστημάτων στα επίπεδα της φωνολογίας και της μορφολογίας. Έτσι για παράδειγμα, η φωνητική πραγμάτωση των λ. *δέκα* και *δειλός* στην Αρχαία Ελληνική είναι [déka] και [deilós], ενώ στη Νέα Ελληνική [ˈðeka] και [ðiˈlos], εξέλιξη που χρονολογείται από την ελληνιστική περίοδο (αν όχι νωρίτερα για ορισμένες αρχαίες διαλέκτους).¹⁴

14. Για παράδειγμα, ορισμένοι ερευνητές ερμηνεύουν τις γραφές <Z> αντί <Δ> της αρχαίας ηλειακής διαλέκτου ως ενδείξεις πρώιμης τριβοποίησης του /d/ (Minon 2007: 332-334). Γενικά όμως στην παρούσα εργασία, αλλά και στο *LANE* και τον νέο Κανονισμό του, όπου γίνεται αναφορά στην προφορά της «Αρχαίας Ελληνικής» νοείται το φωνολογικό σύστημα της αττικής διαλέκτου του 5ου και 4ου αι. π.Χ. όπως περιγράφεται στις εγκυρότερα εγχειρίδια ιστορικής φωνολογίας όπως Lejeune (1972) · πβ. και Πετρούνας (2001), όπου και σχετική νεότερη βιβλιογραφία.

Αυτός είναι και ο λόγος που στο ετυμολογικό τμήμα του συντακτικού άρθρου του *LANE*, κατά την αναθεώρηση του Κανονισμού, δεν τηρείται πλέον η πρακτική της διάκρισης ανάμεσα σε αυτούσια και φωνητικώς παραλλαγμένα αρχαία έτυμα με τη χρήση της διατύπωσης «έκ του ἄρχ. X» έναντι «τὸ ἄρχ. X».

Παρά ταύτα, λόγω της συντηρητικότητας της ελληνικής ορθογραφίας, η γραφηματική εικόνα (το οπτικό ἴνδαλμα) πάρα πολλών ελληνικών λέξεων έχει παραμείνει αμετάβλητη,¹⁵ ενώ και οι μορφολογικές τους ιδιότητες δεν έχουν μεταβληθεί σημαντικά (εν προκειμένω, για τις λ. δέκα και δειλός, η μία είναι άκλιτη και η άλλη επίθετο σε -ος, ανήκοντας έτσι στην πιο συντηρητική κλιτική τάξη της νεότερης Ελληνικής). Σε τέτοιες περιπτώσεις, στις οποίες η ομοιότητα με την Αρχαία Ελληνική είναι για τον ομιλητή της Νέας Ελληνικής άμεση, η παράθεση ενδιάμεσων σταδίων, όπου απλώς θα εντοπιζόταν η χρονική στιγμή της μεταβολής της προφοράς ή της μορφολογικής εξομάλυνσης του κλιτικού παραδείγματος, είναι πλεοναστική και χωρο- και χρονο-βόρα. Ενώ όμως μια τέτοια πρακτική εξασφαλίζει μια οικονομικότερη και αμεσότερα κατανοητή εικόνα της λεξικής ιστορίας, μπορεί να οδηγήσει σε «αντι-ιστορικές» επιλογές ή διλήμματα όσον αφορά την χρονολογική κατάταξη των τύπων στο ετυμολογικό τμήμα. Έτσι π.χ. οι τύποι *Δεκέμπρης* και *δεντροφυτεύω* είναι από την άποψη της ιστορικής φωνολογίας παλαιότεροι από τους τύπους *Δεκέμβριος* και *δενδροφυτεύω* (εφόσον μαρτυρούν την αναμενόμενη διατήρηση της ηχηρής κλειστής προφοράς του <δ> ως [d] και του <β> ως [b] μετά από έρρινο σύμφωνο και τη μη μετατροπή τους σε ηχηρά τριβόμενα), ενώ οπτικά οι πρώτοι εμφανίζονται πιο

15. Παρόμοιο προβληματισμό για την αντίθεση ανάμεσα στην όμοια γραφηματική αναπαράσταση και την διαφορετική φωνητική πραγμάτωση αρχαίας και νεότερης Ελληνικής και τις παρανοήσεις που είναι δυνατόν να δημιουργηθούν βλ. στον Πετρούνια (1985: 362-363, 386).

2.1.1. Διαχρονικό εύρος
κάλυψης

«παραλλαγμένοι» από τους δεύτερους. Παρομοίως, σε διαλέκτους με έντονη επίδραση από άλλες γλώσσες, όπως η Καππαδοκική και η Κατωιταλική, τύποι όπως *ντέκα* ή *ντέρμα* βρίσκονται φωνητικά πλησιέστερα στα αρχαία έτυμα *δέκα* ή *δέρμα* από τους αντίστοιχους τύπους της Κοινής Νέας Ελληνικής (Κοινής ΝΕ), κάτι που αποκρύπτεται από την ιστορική ορθογραφία αλλά και που, στην συγκεκριμένη κατηγορία περιπτώσεων, πιθανότατα οφείλεται σε μεταγενέστερη εξέλιξη λόγω ξένης επίδρασης και όχι σε άμεση διατήρηση αρχαίας προφοράς.

Ένα άλλο δίλημμα αναφορικά με την αναγωγή στο άμεσο και όχι στο απώτερο αρχαιοελληνικό έτυμο αφορά τις περιπτώσεις όπου η διαφορά μεταξύ των δύο εντοπίζεται μόνον (εάν αγνοηθεί κατά τα παραπάνω η μεταβολή της προφοράς μεταξύ Αρχαίας και Νέας Ελληνικής) στο κλιτικό επίθημα. Για παράδειγμα, σε περιπτώσεις όπως *δέση* < *δέσις* και *δελφάκι* < *δελφάκιν* < *δελφάκιον*, η εφαρμογή του Κανονισμού υπαγορεύει ως έτυμο τον άμεσο πρόγονο της νεοελληνικής λέξης, κατά συνέπεια την πρώτη μαρτυρία των τύπων *δέση* ή *δελφάκι(ν)* αντίστοιχα. Κάτι τέτοιο όμως δεν διαφωτίζει την ιστορία των λέξεων αυτών, δεδομένου ότι η εμφάνιση των συγκεκριμένων τύπων αφορά ένα γενικότερο συστηματικό φαινόμενο της γλώσσας και όχι την διαχρονική πορεία των υπό εξέταση λέξεων (ή, με άλλους όρους, αφορά την ιστορία των κλιτικών επιθημάτων της Νέας Ελληνικής γενικώς και όχι των συγκεκριμένων λεξικών θεμάτων/ριζών ειδικώς), και αποκρύπτει την σχέση σύνδεσης με την Αρχαία Ελληνική (άμεση αδιάσπαστη κληρονομιά στην περίπτωση του *δελφάκι* και λόγια επιβίωση στην περίπτωση του *δέση*). Η αντιμετώπιση τέτοιων περιπτώσεων είναι ένας από τους βασικούς λόγους για τους οποίους το *ΙΑΝΕ* παραθέτει, μετά το άμεσο έτυμο, και την απώτερη ετυμολογική προέλευση, έστω και χωρίς αναλυτική συζήτηση των ενδιάμεσων σταδίων και μεταβολών.

Παρόμοια αντιμετώπιση αναφορικά με την ετυμολόγηση υιοθετείται και για τις δάνειες λέξεις. Το *ΙΑΝΕ* διαχωρίζει το νεοελληνικό λεξιλόγιο σε δύο βασικές κατηγορίες, με μοναδικό κριτήριο την

γλωσσική προέλευση: α) λέξεις ελληνικής προελεύσεως, οι οποίες περαιτέρω υποδιαιρούνται σε λέξεις κληρονομημένες από προγενέστερες περιόδους της Ελληνικής (π.χ. *δειλός*, *δέντρο*, *δερμόνι*) και σε νεότερα δημιουργήματα της ελληνικής γλώσσας κατά τη σύγχρονη περίοδο (π.χ. *δενδροστοιχία*, *δερματολόγος*)· στην κατηγορία των γηγενών λέξεων συμπεριλαμβάνονται ο λόγιος εσωτερικός δανεισμός (π.χ. *διαβατήριο*) και τα μεταφραστικά δάνεια (π.χ. *δέκτης*, *σιδηρόδρομος*) και β) λέξεις ξενικής προελεύσεως (π.χ. *δερβίσης*, *φιλμ*)· στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονται και τα αντιδάνεια (π.χ. *μπάνιο*, *τζίρος*).¹⁶ Ενδιάμεση παραμένει η περίπτωση των λεγομένων «νεοκλασικών» δανείων, δηλαδή λέξεων (κυρίως επιστημονικών όρων) οι οποίες παράγονται σε κάποια ξένη γλώσσα από (αρχαιο)ελληνικά μορφήματα, ενίοτε χωρίς να τηρούνται οι μορφολογικοί κανόνες παραγωγής και σύνθεσης της ελληνικής γλώσσας, και ακολούθως εισέρχονται ως δάνεια στην ελληνική γλώσσα με φωνητική και μορφολογική προσαρμογή (π.χ. *μικρόβιο*, *οξυγόνο*, *αντισταμινικός*).

Η ετυμολόγηση και για τις δάνειες λέξεις γίνεται προς το άμεσο έτυμο, με ακόλουθη αναγωγή στο απώτερο ξενικό έτυμο στην περίπτωση

16. Αντίστοιχο προβληματισμό για τον τρόπο ετυμολόγησης των ξένων δανείων στην ιστορική λεξικογραφία εκφράζουν οι Philippa (1993) για την ολλανδική και Durkin (2004) για την αγγλική. Η τριμερής αυτή διάκριση (γγγενείς κληρονομημένες-γγγενείς νεόπλαστες-ξένες) προτείνεται και στο Durkin (2006²) ως η χρησιμότερη για ετυμολογική πραγμάτευση και υιοθετείται ρητά ή σιωπηρά σε αρκετά ιστορικά και ετυμολογικά λεξικά, όπως το Kluge (Schmidt 1986: 106-125), το FEW (Rey 1971: 89) και το OED (Durkin 1999, 7-8). Διαφορετική, και ανομοιογενής ως προς το κριτήριο της προελεύσεως, είναι η κατάταξη που υιοθετεί το ΛΚΝ (Πετρούνιας 1985: 378-382 και ΛΚΝ, πρόλογος, κ'-κ'), εφόσον ένα παλαιότερο δάνειο, π.χ. *σπίτι* (< λατ. *hospitium*) χαρακτηρίζεται λέξη κληρονομημένη ως προς τη Νέα Ελληνική (!), ενώ δημιουργείται μια χωριστή κατηγορία, οι «λόγιες» λέξεις, στην οποία περιλαμβάνονται τόσο γηγενείς λέξεις που επανήλθαν από εσωτερικό δανεισμό (π.χ. *ισοψηφία*) και γηγενείς νεόπλαστες λέξεις (π.χ. *γραμματοκιβώτιο*) όσο και λέξεις ξενικής προελεύσεως (π.χ. *ζενίθ*, *ιβουάρ*).

2.1.1. Διαχρονικό εύρος
κάλυψης

λέξεων που εισήλθαν στην Ελληνική σε παλαιότερες περιόδους (π.χ. γούνα, Δεκέμβριος), ενώ αντίθετα οι λέξεις που εισήλθαν στη γλώσσα κατά τη νεότερη ή σύγχρονη περίοδο ετυμολογούνται κατευθείαν από το ξενικό έτυμό τους (π.χ. δεκάτο, δερβίσης, δερβένι). Οι αρχαίες δάνειες λέξεις δεν ετυμολογούνται ως προς το απώτερο ξενικό έτυμό τους (π.χ. βιβλίον, δέλτα), με την ίδια λογική που ακολουθείται και για τις γηγενείς λέξεις, δηλ. ότι η ετυμολόγηση δεν προχωρά πέραν της αρχαίας Ελληνικής (είτε προς την ινδοευρωπαϊκή είτε προς άλλες αρχαίες οικογένειες γλωσσών), καθώς αυτό το έργο ανήκει στα ειδικά ετυμολογικά και ιστορικά λεξικά που αναφέρονται στην αρχαία ελληνική γλώσσα.

Γενικότερα, η αναζήτηση του απώτερου ετύμου δεν προχωρεί πέραν των ορίων της ελληνικής γλώσσας, δηλ. το *IANE* δεν προσφέρει ούτε αναγωγή στην αρχική ινδοευρωπαϊκή ρίζα ούτε ομόρριζα από άλλες γλώσσες της ίδιας οικογένειας. Αυτή είναι η μόνη λογική επιλογή, εφόσον ο διαχωρισμός της Ελληνικής από τους λοιπούς κλάδους της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας γλωσσών έλαβε χώρα κατά την προ-ιστορική περίοδο, και άρα η όποια γενετική σχέση μεταξύ λέξεων της Νέας Ελληνικής και ομορρίζων λέξεων άλλων ΙΕ γλωσσών περιορίζεται στο τμήμα του λεξιλογίου που αποτελεί απευθείας κληρονομιά από την Αρχαία Ελληνική και εξετάζεται στα ειδικά λεξικά της περιόδου αυτής.¹⁷ Δεν συνεισφέρει στην κατανόηση της ιστορίας της Νέας Ελληνικής που είναι και ο στόχος του *IANE*.¹⁸ Επιπλέον, η ετυμολόγηση μέχρι του υποθετικού αρχικού Ινδοευρωπαϊκού σταδίου, για να μην είναι απλή επανάληψη/παράθεση των πληροφοριών που παρέχονται από τα ειδικά λεξικά, απαιτεί διαφορετική μεθοδολογία, βασισμένη στην τεχνική της εξωτερικής επανασύνθεσης βάσει

17. Η βασική αναφορά είναι πλέον το *EDG*, το οποίο όμως στηρίζεται κατά πολύ στα προγενέστερα *GEW* και *DELG*.

18. Σημειωτέον ότι την ίδια επιλογή μη αναγωγής στην Ινδοευρωπαϊκή υιοθετεί και το *OED*, θεωρώντας την εκτός στοχοθεσίας του (Durkin 1999: 10). Το ίδιο σκεπτικό εκφράζει, για το *AKN*, και ο Πετρούνας (1985: 383).

των δεδομένων όλων των γλωσσών του κλάδου, αλλά και διαφορετική λεξικογραφική πρακτική (για την οποία βλ. Forssmann 1990 και Adrados 1991): επίσης, καθιστά απαραίτητη τόσο την υιοθέτηση συγκεκριμένου θεωρητικού μοντέλου ή «σχολής» αναφορικά με την επανασύνθεση της δομής της Ινδοευρωπαϊκής γλώσσας, όσο και την ανελλιπή παρακολούθηση μιας τεράστιας και διαρκώς ανανεούμενης εξειδικευμένης βιβλιογραφίας,¹⁹ αυτής του κλάδου της συγκριτικής ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας, η οποία δεν εμπίπτει στο αντικείμενο έρευνας του *IANE*.

Η ιστορική εξέταση της σημασίας εκτείνεται και αυτή σε όλο το εύρος της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας, από τις πρώτες μαρτυρούμενες εκφάνσεις της ως σήμερα. Η εξέταση αυτή διαφαίνεται μέσα από την παράθεση των σημασιών στο σημασιολογικό τμήμα του λεξικού, όπου για κάθε σημασία σημειώνεται η περίοδος πρώτης εμφάνισής της, και έτσι είναι δυνατόν να ανασυσταθεί η σημασιολογική εξέλιξη της λέξης, έστω και αν οι διάφορες επιμέρους σημασίες δεν κατατάσσονται με ιστορική αλλά με εννοιολογική σειρά (βλ. σχετικά Μπασέα-Μπεζαντάκου στον παρόντα τόμο). Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι λόγω της «αναδρομικής», όπως προαναφέρθηκε, οπτικής του *IANE*, το οποίο έχει ως αφετηρία τη Νέα Ελληνική (1800-), τα λήμματά του δεν μπορούν να χρησιμεύσουν ως πλήρεις «ιστορίες των λέξεων», εφόσον δεν περιέχουν σημασίες οι οποίες υπήρχαν μεν σε κάποια περίοδο της ελληνικής γλώσσας, δεν επιβιώνουν όμως από το 1800 και εξής σε καμία από της μορφές της Νέας Ελληνικής (εκτός από την αρχική σημασία του απώτερου ετύμου, η οποία αναγράφεται στο ετυμολογικό τμήμα, εάν είναι διαφορετική από τις σημερινές). Για παράδειγμα, δεν θα αναφερθεί η στρατιωτική σημασία «νοσοκόμος /τραυματιοφορέας» της λ. *δεπουτάτος* που καταγράφεται μόνο στο Γλωσσάριο του Rigaltius (1601), καθώς δεν διασώζεται ούτε στην Κοινή ΝΕ ούτε σε καμία διάλεκτό της,

19. Με αφετηρία τα σύγχρονα ειδικά λεξικά της Ινδοευρωπαϊκής, δηλ. *LIV*² και *NIL*.

2.1.1. Διαχρονικό εύρος
κάλυψης

όπως και στους προηγούμενους τόμους του *LANE* στα λήμματα *βοτάνη* και *βοτάνι* δεν καταγράφηκε η μεσαιωνική σημασία «μπαρούτι, πυρίτιδα» (βλ. Κριαράς), εφόσον δεν διατηρείται ως σήμερα. Αυτό ίσως δυσχεραίνει την πλήρη κατανόηση των σημασιολογικών μεταβολών, αφού είναι πιθανόν κάποιος ενδιάμεσος σημασιολογικός κρίκος να απουσιάζει από την παράθεση των σημασιών· η δυσκολία αυτή όμως μπορεί να αντιμετωπισθεί, εάν παραστεί ανάγκη, με την συνοπτική περιγραφή της σημασιολογικής μεταβολής και των ενδιάμεσων σταδίων της στο ετυμολογικό τμήμα του άρθρου.

Περνώντας τώρα στη δεύτερη διάσταση της διαχρονικότητας του *LANE*, η οποία αφορά το χρονικό διάστημα που καλύπτεται από τη λεξικογραφητέα ύλη του, πρέπει να παρατηρηθούν τα εξής: Το χρονικό διάστημα 1800-σήμερα είναι μια περίοδος ταχέων μεταβολών στο λεξιλόγιο, καθώς κατά την περίοδο αυτή διαμορφώνεται η Κοινή ΝΕ με τη σταδιακή αφομοίωση λόγιου λεξιλογίου, τη δημιουργία νεολογισμών για νέες έννοιες και αντικείμενα, την εξαφάνιση παλαιότερων λέξεων αναφερόμενων σε τομείς του πολιτισμού που παρουσιάζουν εξέλιξη (τέχνες, επαγγέλματα, συνήθειες κλπ.) και την σταδιακή υποχώρηση των τοπικών ιδιωμάτων. Οι μεταβολές αυτές αντικατοπτρίζονται στο *LANE* τόσο σε επίπεδο λημμάτων (πληθώρα λημμάτων που δεν υπάρχουν καθόλου ή δεν υπάρχουν πια στην Κοινή ΝΕ, π.χ. *βηλάρι*, *δελίνι*, *δερμάτι*, *δερμόνι*) όσο και σε επίπεδο τύπων και σημασιών (ποικιλότητα στις κατά τόπους πραγματώσεις). Μέσω του *LANE* είναι δυνατόν να διαπιστωθεί η πορεία εξέλιξης των προαναφερθέντων φαινομένων, για παράδειγμα είναι δυνατόν να διαπιστωθεί το χρονικό σημείο όπου μια λέξη παύει να χρησιμοποιείται στις πηγές και να συμπεριλαμβάνεται στα ιστορικά λεξικά τύπου 1, ή η χρονική στιγμή που μια λέξη αποκτά μια καινούργια σημασία (βλ. π.χ. τη χρονολόγηση των διαφόρων δάνειων σημασιών των λ. *δέκτης*, *δείκτης*, *δελτίο*, *δερματικός*), ή, το σημαντικότερο, να παρακολουθηθεί η φθίνουσα πορεία διαφόρων διαλεκτικών φωνητικών φαινομένων.

Βέβαια, η διαχρονική διάσταση του διαλεκτικού υλικού δεν διαφαίνεται άμεσα στο τυπολογικό και το σημασιολογικό τμήμα, καθώς οι

διαλεκτικές πηγές (προφορικές καταγραφές συλλογών, τοπικά γλωσσάρια, διαλεκτική λογοτεχνία), οι οποίες καλύπτουν ένα χρονικό διάστημα περίπου 150 ετών, αντιμετωπίζονται ως μέλη της ίδιας συγχρονίας. Αυτό είναι ένα γνωστό πρόβλημα της διεθνούς διαλεκτικής λεξικογραφίας (βλ. ενδεικτικά Zgusta 1971: 205, Landolt 2007: 153-154), το οποίο στην περίπτωση της ελληνικής γλώσσας επιτείνεται από απότομες και σημαντικές μεταβολές στην γεωγραφική και πληθυσμιακή σύσταση της Ελλάδας (βαλκανικοί πόλεμοι, ανταλλαγή πληθυσμών κλπ.) που έλαβαν χώρα κατά την πρόσφατη ιστορία της. Έτσι η νεοελληνική διαλεκτολογία λειτουργεί ούτως ή άλλως με την παραδοχή ότι η διαλεκτική εικόνα την οποία περιγράφει και στην οποία στοχεύει δεν είναι η σημερινή, αλλά αυτή του 19ου και των αρχών του 20ου αι.²⁰ Η κατοπινή ραγδαία συρρίκνωση των διαλεκτικών ποικιλιών της Νέας Ελληνικής αποτελεί ζήτημα δευτερεύον για την διαχρονική εξέταση της γλώσσας, το οποίο δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπισθεί επαρκώς μέσα από ένα ιστορικό λεξικό, αλλά απαιτεί διαφορετικές, κοινωνιογλωσσολογικού τύπου, συγχρονικές προσεγγίσεις. Παρά ταύτα, καθώς η συλλογή διαλεκτικού υλικού συνεχίζεται και το Αρχείο του IANE διαρκώς εμπλουτίζεται, οι μεταβολές στη φωνητική, τη μορφολογία και το λεξιλόγιο των ιδιωμάτων που υποχωρούν καταγράφεται εν μέρει στα λήμματα του λεξικού, καθώς συμβαίνει ενίοτε να παρατίθενται δύο διαφορετικές μαρτυρίες τύπων από την ίδια περιοχή, όπου η διαφορά μεταξύ τους οφείλεται στην χρονική απόσταση μεταξύ πρώτης και δεύτερης καταγραφής (βλ. τον γενικότερο προβληματισμό επί του θέματος στο Bassea-Bezantakou 2005, όπου και σχολιασμός των διαφόρων διαλεκτικών μαρτυριών της λ. γαστρί).

20. Βλ. Trudgill (2003: 48): «any classification of traditional Greek dialects that aims at portraying and summarizing the full extent of our knowledge of the geographical configuration of these dialects should ideally be based on a description of the situation existing between, say, 1820 and 1920, when they were at their fullest extent, rather than on the situation today».

2.1.1. Διαχρονικό εύρος κάλυψης

Η χρονική απόσταση από την έναρξη της εκδόσεως του *IANE* μέχρι τον υπό έκδοση σημερινό τόμο και τους μελλοντικά σχεδιαζόμενους επίσης επιφέρει διαφοροποιήσεις, οι οποίες αντικατοπτρίζονται τόσο στο εύρος της λεξικογραφητέας ύλης (εφόσον στόχος δεν είναι πια «η γλώσσα του λαού» αλλά η Κοινή Νέα Ελληνική, με αποτέλεσμα την συμπερίληψη πολύ μεγαλύτερου ποσοστού λεξιλογίου που σε παλαιότερους τόμους θα χαρακτηριζόταν «λόγιο» και δεν θα εξετάζοταν- βλ. Πρόλογο Νέου Κανονισμού) όσο και, όπως προαναφέρθηκε, στην διαφορετική και χρονική προέλευση των διαλεκτικών καταγραφών από τους ίδιους τόπους, οφειλόμενη σε διαδοχικές, ανά δεκαετίες, γλωσσικές επισκέψεις των ερευνητών του *IANE*.

2.1.2. Συγχρονικό εύρος κάλυψης

Το *IANE*, όπως διαφαίνεται και από τον υπότιτλό του, επιλέγει ρητά να συμπεριλάβει στη λεξικογραφητέα ύλη του όλες τις ποικιλίες της Νέας Ελληνικής, δηλαδή και την Κοινή ΝΕ και όλες τις διαλέκτους και ιδιώματα. Από τη σκοπιά της ιστορικής γλωσσολογίας η επιλογή αυτή, αν και διευρύνει πολύ τον όγκο εργασίας που απαιτείται για την σύνταξη του Λεξικού, είναι αναγκαία και αναπόφευκτη, με δεδομένο τον βασικό στόχο του *IANE* όπως διατυπώνεται στον Κανονισμό του, που είναι η διερεύνηση της νεότερης ιστορίας της ελληνικής γλώσσας. Η αναγκαιότητα της συνεξέτασης των διαλέκτων μαζί με την Κοινή ΝΕ προκύπτει από τους εξής λόγους:

α) Η νεότερη γλωσσική ιστορία της Ελληνικής διαφαίνεται πληρέστερα από τις διαλεκτικές ποικιλίες παρά από την Κοινή ΝΕ, η οποία εμφανίζεται για ορισμένα φαινόμενα συντηρητικότερη και για άλλα προοδευτικότερη από αυτές. Έτσι συμβαίνει συχνά κάποια φωνητική μεταβολή να παρουσιάζεται με σποραδική μόνον συχνότητα στη Κοινή ΝΕ, υπό την επίδραση της γραπτής λόγιας γλώσσας, ενώ η εξέταση του διαλεκτικού λεξιλογίου να αποκαλύπτει το μεγάλο βαθμό

κανονικότητας που την διέπει.²¹ Αντιστρόφως, συχνά συμβαίνει ένα νεωτερικό φαινόμενο να εμφανίζεται μόνο στην Κοινή ΝΕ, ενώ οι διαλεκτικές ποικιλίες σχεδόν ομόφωνα παρουσιάζουν μια παλαιότερη φάση, η οποία και είναι πλέον αντιπροσωπευτική για το άμεσο παρελθόν και βοηθά ιδιαίτερος στην κατανόηση παλαιότερων (μεσαιωνικών και νεότερων) κειμένων. Είναι επίσης πιθανόν ορισμένα ενδιάμεσα στάδια γλωσσικής εξέλιξης να μην μαρτυρούνται στις γραπτές μεσαιωνικές και νεότερες πηγές ούτε στην Κοινή ΝΕ, να διασώζονται όμως σε διαλεκτικές ποικιλίες, γεγονός που καθιστά αυτές απαραίτητες πηγές για την διαδικασία εσωτερικής επανασύνθεσης της Νέας Ελληνικής.²² Γενικότερα, η κατανόηση και περιγραφή και της μεσαιωνικής, νεότερης και σύγχρονης Ελληνικής δεν είναι δυνατόν να υπηρετηθούν χωρίς τη συμβολή των νεότερων διαλεκτικών δεδομένων, εξαιτίας της ανεπάρκειας των γραπτών πηγών.²³

21. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η συμπεριφορά των συμπλεγμάτων κλειστού + κλειστού ή εξακολουθητικού + εξακολουθητικού συμφώνου ως προς την αναμενόμενη ανομοίωση στον τρόπο αρθρώσεως (Newton 1972: 106-112), η οποία συμβαίνει μη συστηματικά στην Κοινή (π.χ. *φτωχός* αλλά *πτώμα*, *φτάνω* αλλά *φθείρω*) αλλά με μεγάλη κανονικότητα στις διαλέκτους. Βλ. επίσης ενδεικτικά και την εξέταση του φαινομένου της τροπής του /l/ σε /r/ προ συμφώνου στο Manollessou και Toufexis (2009), με διαλεκτικά παραδείγματα όπως *πένναλτυ* > *πένναρτυ*, *βαλς* > *βάρσι* που δεν είναι αποδεκτά στην Κοινή ΝΕ.
22. Βλ. π.χ. την δια-διαλεκτική εξέταση των σχηματισμών του παρακειμένου στο Ράλλη *et al.* (2007), όπου διαπιστώνεται η σχεδόν παντελής απουσία του σχηματισμού *έχω* + *απαρέμφατο* από τις διαλεκτικές ποικιλίες, και την επανασύνθεση της μορφολογικής ιστορίας του ενεργητικού παρατατικού των οξύτονων ρημάτων μέσω διαλεκτικών δεδομένων στο Παντελίδης (2008).
23. Αυτή ήταν και η πάγια θέση του μεγαλύτερου μελετητή της ιστορίας της νεότερης ελληνικής γλώσσας, του Γ. Χατζιδάκι, την οποία τεκμηρίωσε αναρίθμητες φορές με το έργο του· κατ' αυτόν «είναι προδήλως τοσοῦτον ἔλλιπής καὶ ἐν πολλοῖς σκοτεινὴ ἢ γραπτῇ παράδοσις, ὥστε πάμπολλα δύναται νὰ συμβάληται πρὸς ἀναπλήρωσιν καὶ διαφώτισιν αὐτῆς ἢ προφορικῇ», εφόσον «πολλὰ ἀρχαιοπρεπέστατα διασῶζονται μέχρι τοῦ νῦν ἰδίᾳ ἐν ἀποκέντροις τισιν ἰδιώμασιν, καίτοι τὰ γραπτὰ μνημεῖα τοῦ μέσου καὶ νεωτέρου αἰῶνος οὐδὲν τούτων παρέχουσιν ἡμῖν τεκμήριον» (Χατζιδάκις 1905: 365, 378).

2.1.2. Συγχρονικό εύρος
κάλυψης

λαμβάνοντας υπόψη και το γεγονός ότι ο κλάδος της ιστορικής διαλεκτολογίας δεν είναι καθόλου ανεπτυγμένος στην Ελλάδα, ενώ γραμματική περιγραφή της Μεσαιωνικής και πρώιμης Νέας Ελληνικής ακόμα αναμένεται,²⁴ το *IANE* καλείται να καλύψει, κατά το δυνατόν, και αυτή την έλλειψη.

β) Χωρίς συγκεκριμένες μαρτυρίες και αναφορές χωροχρονικού εντοπισμού φωνητικών και μορφολογικών φαινομένων σε λεξιλογική βάση, είναι αδύνατη η διερεύνηση της διαδικασίας εξάπλωσης των γλωσσικών μεταβολών της Νέας Ελληνικής και άρα η έρευνα της διαδικασίας διαμόρφωσής της. Η διαχρονική γλωσσολογική έρευνα απαιτεί πληροφορίες γεωγραφικής κατανομής, οι οποίες αποκαλύπτουν γενετικές συγγένειες, γλωσσικές επαφές και χρονικό βάθος φαινομένων. Ειδικά τα νεότερα θεωρητικά πρότυπα φωνητικής μεταβολής μέσω λεξικής διάχυσης (*lexical diffusion*)²⁵ στηρίζονται ακριβώς στον εντοπισμό των μεταβολών σε κάθε στοιχείο του λεξιλογίου ξεχωριστά, ώστε να παρακολουθηθεί η πορεία σταδιακής εξάπλωσής τους. Κάτι τέτοιο μπορεί να προσφερθεί μόνο από ένα μεγάλο μεγέθους ιστορικό λεξικό, που καλύπτει το σύνολο του γεωγραφικού χώρου όπου ομιλείται (ή μιλιόταν ως πρόσφατα) η υπό εξέταση γλώσσα.

γ) Στον τομέα της σημασιολογίας, το διαλεκτικό λεξιλόγιο είναι σημαντικότερη ιστορική πηγή. Αυτό ισχύει όχι μόνο για επιβιώσεις αρχαίων λέξεων και σημασιών, οι οποίες τεκμηριώνουν την αδιάσπαστη διαχρονική συνέχεια της ελληνικής γλώσσας και αποτελούν σημαντικό βοήθημα και για την κατανόηση αρχαιοελληνικών

24. Για τα θέματα αυτά βλ. αναλυτικά Μανωλέσσου (2008) και Manolessou (2010).

25. Βλ. ενδεικτικά Wolfram και Schilling-Estes (2003), Phillips (2006), αλλά και όλα τα βασικά σύγχρονα εγχειρίδια ιστορικής γλωσσολογίας, π.χ. McMahon (2005), κεφ. 3.2.

κειμένων,²⁶ αλλά και για λέξεις του 18ου, 19ου και 20ου αι. οι οποίες σε παρελθούσες δεκαετίες ανήκαν στο λεξιλόγιο της «κοινώς ομιλούμενης» Ελληνικής, αλλά λόγω ιστορικο-κοινωνικών μεταβολών εξέπεσαν από αυτό, διατηρήθηκαν όμως στο συντηρητικό διαλεκτικό λεξιλόγιο (π.χ. αγροτοποιομενική ορολογία, αντικείμενα, ήθη και έθιμα). Εφόσον το ΙΑΝΕ καλύπτει την χρονική περίοδο 1800-σήμερα και όχι μόνο την Κοινή ΝΕ των τελευταίων δεκαετιών (όπως τα μεγάλα συγχρονικά λεξικά της Κοινής), υποχρεούται να συμπεριλάβει το λεξιλόγιο αυτό στη λεξικογραφητέα ύλη του, και άρα να αναζητήσει τις διαλεκτικές μαρτυρίες που το ερμηνεύουν.

δ) Η Κοινή ΝΕ είναι δημιουργήμα των τελευταίων αιώνων, και η οποιαδήποτε αναδρομική εξέτασή της οδηγεί σε χρονικές περιόδους κατά τις οποίες η διάκριση Κοινής έναντι διαλέκτου δεν υφίσταται. Αντίθετα, η σύγκριση με τα διαλεκτικά δεδομένα είναι απαραίτητη και για την διερεύνηση της διαδικασίας δημιουργίας της Κοινής ΝΕ και του εντοπισμού των τυχόν διαλεκτικών πηγών της (βλ. και Παντελίδης 2007).

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι η συμπερίληψη διαλεκτικού υλικού στα μείζονα ιστορικά λεξικά άλλων γλωσσών ήταν πάντοτε ένα προβληματικό και ασαφώς αντιμετωπιζόμενο ζήτημα (Reichmann 1990β: 1398-1399). Ενώ ήταν αντιληπτό ότι τα διαλεκτικά δεδομένα διαφωτίζουν την γλωσσική ιστορία και αποτελούν τεκμήρια τόσο της ιστορικής συνέχειας όσο και του πλούτου και της δημιουργικότητας μιας γλώσσας (Wiegand 1998²: 690), λόγοι κυρίως ιδεολογικοί εμπόδιζαν την ένταξή τους στην λεξικογραφητέα

26. Από εκεί προκύπτει και η ανάγκη κατάρτισης λεξικών «αρχαϊσμών» (π.χ. Andriotis), αλλά και συμπλήρωσης λεξικών της Αρχαίας Ελληνικής με νεότερα διαλεκτικά στοιχεία (βλ. π.χ. την υπό προετοιμασία νέα έκδοση του DELG από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών).

2.1.2. Συγχρονικό εύρος
κάλυψης

ύλη. Τα περισσότερα ιστορικά λεξικά του παρελθόντος είχαν ως έναν από τους στόχους τους την ανάδειξη μιας ενιαίας και πρότυπης εθνικής γλώσσας (βασισμένης στους «δόκιμους» συγγραφείς),²⁷ η οποία δεν θα υπηρετούνταν από την ποικιλότητα και διαφορετικότητα που μαρτυρούσαν τα διαλεκτικά δεδομένα. Για την Ελληνική όμως το πρόβλημα αυτό, την στιγμή δημιουργίας του *Ιστορικού Λεξικού*, δεν υφίστατο: εφόσον ως επίσημο γλωσσικό πρότυπο προβαλλόταν η αρχαιζουσα γραφομένη, η συμπαράθεση «κοινών» και διαλεκτικών τύπων της προφορικής γλώσσας απλώς εξυπηρετούσε επιστημονικούς σκοπούς χωρίς να επηρεάζει την επίσημη γλωσσική πολιτική. Υπό μία έννοια μάλιστα, θα μπορούσε και να θεωρηθεί ότι την διευκολύνει, εφόσον καταδείκνυε τον κατακερματισμό και την ποικιλία της προφορικής γλώσσας, αλλά και την απουσία από αυτήν εξειδικευμένου τεχνικού και ανώτερου πνευματικού λεξιλογίου, που θα εμπόδιζε την χρήση της ως επιστημονικού, πολιτισμικού και διοικητικού οργάνου.

Η έλλειψη αυτή στα μεγάλα ιστορικά λεξικά έχει γίνει πλέον αντιληπτή κατά την σύγχρονη αναθεώρησή τους, και γίνεται προσπάθεια ενσωμάτωσης σε αυτά όσο το δυνατόν περισσότερου διαλεκτικού υλικού,²⁸ με στόχους: α) την διευκόλυνση της κατανόησης γραπτών πηγών των δύο τελευταίων αιώνων, εφόσον σε αυτές

27. Βλ. π.χ. Beltrami και Fornara (2004) για την ανάδειξη της γραπτής λόγιας τοσκανικής διαλέκτου μέσω των ιταλικών ιστορικών λεξικών και Baidier (2007) για τον αποκλεισμό λεξιλογίου που δεν απαντά στον «κανόνα» των δοκίμων συγγραφέων από τα ιστορικά λεξικά της Γαλλικής.

28. Το θέμα αυτό συζητάται διεξοδικά στο Durkin (1999: 39-41) και Durkin (2009β) για το *OED* και στα Kühn και Püschel (1983) και Seebold (1996) για τα γερμανικά λεξικά. Όπως παρατηρεί και η Kozianka (2009: 1), οι αναγνώστες ακόμα και ενός καθαρόαιμου ιστορικού λεξικού παλαιότερης περιόδου επιθυμούν να γνωρίζουν εάν και σε ποιο βαθμό μια παλαιά, σήμερα νεκρή λέξη έχει επιβιώσει σε κάποιο τοπικό ιδίωμα. Εξαιρέση στον αποκλεισμό του διαλεκτικού υλικού αποτελούσε εξαρχής το *Französisches Etymologisches Wörterbuch (FEW)*, το οποίο παραθέτει αναλυτικά όλους τους διαλεκτικούς τύπους κάθε γαλλικής λέξης υπό το αρχικό ρομανικό ή γερμανικό έτυμο και συμπεριλαμβάνει και όλο το αμιγώς διαλεκτικό

απαντά λεξιλόγιο που στο παρελθόν ήταν κοινό, σήμερα όμως επιβιώνει μόνο διαλεκτικά· β) την πληρέστερη κατά το δυνατόν καταγραφή του λεξιλογικού πλούτου της υπό εξέτασης γλώσσας και γ) την καλύτερη διερεύνηση της ετυμολογίας και της ιστορίας των λέξεων (Kühn και Püschel 1983: 1368).

2.2. Χρονολόγηση

2.2.1. Εντοπισμός πρώτης εμφάνισης

Βασική μέριμνα του *LANE* αποτελεί πλέον η πλήρης ιστορική χαρακτηριστική του εξεταζομένου λεξιλογίου, δηλαδή ο χρονικός εντοπισμός της πρώτης εμφάνισης και πρώιμης κειμενικής κατανομής των μαρτυρουμένων τύπων και σημασιών.²⁹ Το εγχείρημα αυτό είναι σήμερα πολύ ευκολότερο από ό,τι στο παρελθόν, με δεδομένη α) την πρόσφατη παραγωγή σημαντικών λεξικών αναφερομένων σε παλαιότερες περιόδους της Ελληνικής (λεξικά EDG, DGE, LBG, Κριαρά κ.ά.) που δεν ήταν διαθέσιμα στο παρελθόν και β) την επίσης σχετικά πρόσφατη ανάπτυξη ηλεκτρονικών σωμάτων κειμένων για παλαιότερες φάσεις της ελληνικής γλώσσας, τα οποία επιτρέπουν την ταχεία και άμεση αναγωγή στις πρωτογενείς γλωσσικές πηγές του παρελθόντος.³⁰ Ο *Thesaurus Linguae Graecae* (TLG - www.tlg.uci.edu)

υλικό, το οποίο κρίνεται απαραίτητο για την πλήρη διερεύνηση της γλωσσικής ιστορίας της γαλλικής (βλ. Rey 1971, Chauveau και Buchi 2011)· πρόκειται όμως για ένα ετυμολογικό και όχι ιστορικό λεξικό σύμφωνα με την τυπολογία που περιγράφηκε παραπάνω.

29. Για την σημασία της πρώτης εμφάνισης μιας λέξης ή τύπου για την ιστορική λεξικογραφία και την ετυμολογία, αλλά και τις παγίδες που μπορεί να κρύβει το άκριτο «κυνήγι της πρώτης μαρτυρίας» βλ. Steinfeld (2006), με παραδείγματα από τη γαλλική γλώσσα.

30. Για μια παρουσίαση των διαθέσιμων ηλεκτρονικών σωμάτων κειμένων της Ελληνικής, παλαιότερης και σύγχρονης με σχετική βιβλιογραφία, βλ. Manolossou και Toufexis (2011), και κυρίως Κωνσταντινίδου και Τζαμάλη στον παρόντα τόμο.

2.2.1. Εντοπισμός πρώτης εμφάνισης

παρέχει το σύνολο της αρχαιοελληνικής γραμματείας, αλλά και το μεγαλύτερο μέρος της βυζαντινής λόγιας και δημώδους μεσαιωνικής γραμματείας, φθάνοντας (κυρίως μέσω των έργων της κρητικής λογοτεχνίας και των διαφόρων μοναστηριακών αρχείων) μέχρι τον 17ο αι. περίπου. Τα μη λογοτεχνικά κείμενα της αρχαιότητας και της ελληνιστικής περιόδου καλύπτονται από το Cornell Epigraphy Project (αρχαίες, ελληνιστικές και παλαιοχριστιανικές επιγραφές – epigraphy.packhum.org/inscriptions) και το Papyri.info (ελληνιστικοί, ρωμαϊκοί και πρώιμοι βυζαντινοί πάπυροι από την Αίγυπτο σε ελληνική γλώσσα – www.papyri.info).

Η αλματώδης αυτή πρόοδος στα διαθέσιμα εργαλεία για την ιστορική γλωσσική έρευνα της Ελληνικής συνεπάγεται ότι οι χρονολογήσεις του *ILNE* μπορούν πλέον να είναι ακριβείς και αξιόπιστες (στο μέτρο πάντοτε βέβαια που τα εργαλεία αυτά είναι αξιόπιστα), και για κάθε μαρτυρούμενο τύπο να καταγράφεται όχι απλώς η ευρύτερη περίοδος αλλά και ο αιώνας (ενίοτε και η χρονολογία) πρώτης εμφάνισης. Επίσης, είναι δυνατόν να εντοπισθούν πρωιμότερες εμφανίσεις από αυτές που αναγράφονται στα ειδικά λεξικά. Για παράδειγμα, η λ. *δεκαήμερος* μπορεί να αναχθεί με βάση επιγραφικές μαρτυρίες στον 4ο π.Χ. αι. (δεν απαντά καν στα LSJ⁹ και DGE), η λ. *δέλφινας* μπορεί να χαρακτηριστεί μεσαιωνική, καθώς απαντά στη *Θησιίδα* (η παλαιότερη πηγή κατά το Λεξ. Κριαρά είναι οι *Μύθοι του Αισώπου* του Νίκανδρου Νούκιου) και η λ. *δελφίνι* μπορεί να χαρακτηριστεί νεότερη, καθώς εντοπίζεται στο Λεξ. Κωνσταντίνου του 1757, ενώ ως τώρα ήταν άγνωστη η παλαιότερη γραπτή μαρτυρία της. Επίσης, με τα νέα τεχνικά δεδομένα είναι δυνατόν να γίνεται πληρέστερη εκτίμηση της σημασιολογικής ιστορίας κάθε λέξης, εφόσον η εξέταση των παλαιότερων σημασιών δεν γίνεται πλέον (μόνον από) τα ειδικά λεξικά αλλά απευθείας από τις πρωτογενείς πηγές.

Η χρονολόγηση της πρώτης εμφάνισης τύπων και σημασιών είναι δυσχερέστερη για τις πιο πρόσφατες περιόδους της Ελληνικής, όπου η κάλυψη από τα ιστορικά λεξικά τύπου 2 και τα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων δεν είναι πλήρης (κυρίως 16ος-19ος αι.).

Στις περιπτώσεις αυτές η χρονολόγηση επιτυγχάνεται και με τη βοήθεια των ιστορικών λεξικών τύπου 1, κατάλογος των οποίων παρατίθεται στον Κανονισμό, και τα οποία έχουν αποδελτιωθεί πλήρως³¹ (βλ. παρακάτω ενότητα 2.2.2). Τα λεξικά αυτά όμως δεν είναι αξιόπιστα για την πληρότητά τους, και ενίοτε συμβαίνει να αντλούν το ένα από το άλλο με αποτέλεσμα τόσο την εσφαλμένη εικόνα σχετικά με την εξάπλωση και τη διάρκεια ζωής μιας λέξης όσο και την πιθανή δημιουργία τύπων ή λέξεων-φαντασμάτων (ghost words), δηλ. λέξεων που ποτέ δεν υπήρξαν πραγματικά, αλλά διαιωνίζονται μόνο μέσω της λεξικογραφικής παράδοσης (π.χ. τύπος *δελφίνας* στο λ. *δέλφινας*, που ξεκινά από το Λεξ. Ducange και συνεχίζεται σε δίγλωσσα λεξικά μέχρι το Λεξ. Dehèque, χωρίς μαρτυρίες από διαλεκτικές ή λογοτεχνικές πηγές).

Μεγάλη βοήθεια συνεισφέρει φυσικά το Λεξ. Κουμανούδη, το οποίο έχει ως στόχο του την καταγραφή των νεολογισμών της ελληνικής γλώσσας του 19ου αι. Είναι όμως αμφίβολο κατά πόσον πράγματι ένας μελετητής, έστω και υψηλών ικανοτήτων, ήταν σε θέση να καλύψει όλο το εύρος της προγενέστερης γραμματείας (και ιδίως των μη λογοτεχνικών κειμένων – με δεδομένη και τη στοχοθεσία του συγγραφέα που εξέταζε μόνο τις λέξεις που έχουν πλασθεί «ὕπὸ τῶν λογίων»), ώστε να μπορέσει να εντοπίσει πραγματικά την πρώτη χρήση κάποιου όρου. Σε αρκετές περιπτώσεις είναι δυνατόν να εντοπισθούν παλαιότερες εμφανίσεις από αυτές που καταγράφει ο Κουμανούδης (π.χ. οι λ. *δεκατίζω*, *δεκατιστής* απαντούν σε μεσαιωνικά έγγραφα και το *δελφινέλαιον*, τύπος που εξετάζεται από το *ΙΛΝΕ* στο λήμμα *δελφινόλαδον*, μαρτυρείται σε μεταγενέστερους συγγραφείς), γι' αυτό και γενικά είναι προτιμότερο να μην επαναλαμβάνεται απλώς η πληροφορία ειλημμένη από τον Κουμανούδη, όπως

31. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αποδελτίωση δεν αφορά μόνο τα λήμματα των λεξικών αυτών, αλλά και άλλους δημόσιους όρους που εμφανίζονται στα ερμηνεύματα.

2.2.1. Εντοπισμός πρώτης εμφάνισης

συχνά συμβαίνει σε δόκιμα συγχρονικά λεξικά της Κοινής ΝΕ, αλλά να συνοδεύεται και από πρωτογενή έρευνα σε πηγές, κατά το δυνατόν. Πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι το Λεξ. Κουμανούδη δεν περιέχει ξένες λέξεις και άρα δεν μπορεί να χρησιμεύσει για την χρονολόγηση της εισαγωγής νεότερων δανείων στην Ελληνική (π.χ. *άντεννα*). Επιπλέον, εφόσον εκδόθηκε το 1900, δεν περιλαμβάνει λέξεις που (ανα)δημιουργήθηκαν μετά τη χρονολογία αυτή, και άρα η τεκμηρίωση των πρώτων εμφανίσεων νεότερων λεξιλογικών και σημασιολογικών νεολογισμών (π.χ. *δεκαχίλιαρο*, *δίκτυο*) μπορεί να γίνει μόνο μέσα από μεταγενέστερα λεξικά.

Φυσικά θα πρέπει να λαμβάνεται πάντοτε υπόψη από τον χρήστη οποιουδήποτε ιστορικού λεξικού ότι, δεδομένης της χρονικής απόστασης που πάντοτε μεσολαβεί μεταξύ της εμφάνισης μιας γλωσσικής μεταβολής και της αποδοχής της στο γραπτό λόγο, οι περισσότερες χρονολογήσεις του *LANE* αποτελούν *terminus post quem*, δηλ. αποδεικνύουν ότι η λέξη ή ο τύπος υφίσταται τουλάχιστον από την μαρτυρούμενη στιγμή και εξής, αλλά και μια προγενέστερη ύπαρξή τους δεν μπορεί να αποκλεισθεί.

Σημαντική αναφορικά με το θέμα της πρώτης εμφάνισης είναι και η παρατήρηση ότι κάθε τέτοια χρονολόγηση δεν σημαίνει αναγκαστικά και διαρκή παρουσία της λέξης, του τύπου ή της σημασίας στη γλώσσα από το χρονικό αυτό σημείο και εξής: αυτό έχει διαπιστωθεί για πολλές γλώσσες (βλ. ενδεικτικά Andronache 2010 για τη γαλλική γλώσσα, όπου και σχετική βιβλιογραφία, και Πετρούνιας 1985, σ. 379, 386 για τον λόγιο εσωτερικό δανεισμό της ελληνικής), ισχύει όμως κατ' εξοχήν για την ελληνική γλώσσα, η οποία, λόγω του φαινομένου της διγλωσσίας και των διαφόρων εκφάνσεων του ανά εποχές, εμφανίζει πολύ συχνά στη γραπτή ιστορία της λέξεις και τύπους που δεν ανήκουν στην φυσική ομιλουμένη γλώσσα. Έτσι, αρκετές λέξεις της Κοινής ΝΕ που είναι σήμερα καθημερινές και εμφανίζονται «όμοιες» (με την έννοια που περιγράφηκε παραπάνω) στην αρχαία Ελληνική δεν έφτασαν ως σήμερα με αδιάσπαστη συνεχή πορεία κληρονομιάς από τη μια γενιά στην άλλη, αλλά με άμεση αναβίωση

κατά τη νεότερη ή σύγχρονη περίοδο (π.χ. *δέλεαρ*, *δεντροκομῶ*). Το ετυμολογικό τμήμα του *ΙΑΝΕ* επισημαίνει κατά το δυνατόν το γεγονός αυτό, τοποθετώντας την χρονολογία πρώτης εμφάνισης και επανεμφάνισης στις ορθές της διαστάσεις.

2.2.2 Τα λεξικά της Νέας Ελληνικής ως ενδείκτες χρονολόγησης

Είναι προφανές ότι η συμπερίληψη μιας λέξης σε ένα λεξικό μόνο κατά προσέγγιση αντικατοπτρίζει και την στιγμή εμφάνισης ή εξαφάνισής της από την γλώσσα· από την στιγμή πρώτης εμφάνισής της μέχρι την παγίωσή της στο λεξιλόγιο της γλώσσας απαιτείται κάποιο χρονικό διάστημα, και αντίστροφα, από την στιγμή που μια λέξη θα περιπέσει σε αχρησία μέχρι να εξαφανιστεί και από τα λεξικά και πάλι απαιτείται χρόνος. Τα λεξικά όμως αποτελούν κατά μία έννοια ασφαλέστερη ένδειξη χρονολόγησης από τις πρωτογενείς κειμενικές πηγές, εφόσον θα συμπεριλάβουν μια λέξη μόνο όταν αυτή έχει πάψει να αποτελεί νεολογισμό ή άπαξ λεξιπλαστικό σχηματισμό και άρα θα δικαιώνουν την ένταξή της στην λεξικογραφητέα ύλη του *ΙΑΝΕ* (βλ. νέος Κανονισμός). Επιπλέον, όπως προαναφέρθηκε, για την κρίσιμη περίοδο 16ος -19ος αι., αλλά και για τις αρχές του 20ου αι., τα λεξικά αποτελούν αναντικατάστατο εργαλείο ελλείψει ηλεκτρονικών σωμάτων κειμένων που θα επέτρεπαν ενδελεχή πρωτογενή έρευνα για τον εντοπισμό πρώιμων μαρτυριών, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει για τις προηγούμενες περιόδους της ελληνικής γλώσσας.

Έγινε προσπάθεια ο πίνακας των λεξικών της νεότερης ελληνικής που συμπεριελήφθη στον νέο Κανονισμό Συντάξεως, και κατά συνέπεια ο αριθμός των λεξικών που εξετάζονται κατά την σύνταξη του *ΙΑΝΕ*, να είναι όσο το δυνατόν πληρέστερος, συνεχίζοντας την πρακτική των προηγούμενων τόμων του Λεξικού. Για το λόγο αυτό ελήφθησαν υπ' όψιν τόσο προγενέστερες μεταλεξικογραφικές μελέτες (κυρίως του Pernot 1907 [préface] και τα Περάκης 1994 και Carpinato 2000, βλ. και την επισκόπηση στο Μπαμπινιώτης 2012⁴), όσο και βιβλιογραφίες της νεοελληνικής εκδοτικής παραγωγής του

2.2.2 Τα λεξικά της Νέας
Ελληνικής ως ενδεί-
κτες χρονολόγησης

16ου-19ου αι. (Legrand 1885-1906, 1894-1903, 1918-1928, Γκίνης και Μέξας 1939-1957, Παπαδόπουλος 1984-1986), καθώς και οι κατάλογοι των μεγαλύτερων ελληνικών βιβλιοθηκών. Επειδή ο όγκος της λεξικογραφικής παραγωγής αυξάνει προϊόντος του χρόνου, και δεν θα ήταν ρεαλιστικό ούτε αποδοτικό να εξετάζονται όλα ανεξαιρέτως τα λεξικογραφικά έργα που αφορούν την νέα ελληνική (ιδίως η πληθώρα των δίγλωσσων λεξικών του 19ου και 20ου αι.), ετέθησαν ορισμένα κριτήρια για την συμπερίληψη ενός λεξικού στον πίνακα, τα οποία γίνονται σταδιακά αυστηρότερα. Συγκεκριμένα:

Μέχρι το 1800: εξετάζονται, κατά το δυνατόν, όλα τα δημοσιευμένα λεξικά, μονόγλωσσα και δίγλωσσα, αδιαφόρως κατευθυντικότητας (π.χ. και ιταλικά → ελληνικά και ελληνικά → ιταλικά). Για το λόγο αυτό συμπεριελήφθησαν και τα λεξικά Κωνσταντίνου και Γαζή που είναι λεξικά της αρχαίας Ελληνικής, καθώς τα ερμηνεύματά τους είναι νεοελληνικά. Εξαιρέθηκαν μόνο τα πολυάριθμα μικρά ιταλοελληνικά «λεξικά φράσεων» (phrase books) που κυκλοφόρησαν, σε αλληπάλληλες επανεκδόσεις, κυρίως τον 18ο αι. αλλά και παλαιότερα, από τα τυπογραφεία της Βενετίας (βλ. π.χ. Παπαδόπουλος 1984-1986, λ. 5913-5919): από αυτά συμπεριελήφθησαν τα γνωστότερα, ενδεικτικά.

Μέχρι το 1860: εξετάζονται, κατά το δυνατόν, όλα τα δημοσιευμένα λεξικά, είτε μονόγλωσσα είτε δίγλωσσα με κατευθυντικότητα από την Νέα Ελληνική προς άλλη γλώσσα. Έτσι, περιλαμβάνεται π.χ. το Λεξ. Lowndes που είναι ελληνοαγγλικό αλλά όχι το Λεξ. Λάουνδς που είναι αγγλοελληνικό. Με επιφύλαξη συμπεριελήφθησαν λεξικά που ρητά δηλώνουν στην εισαγωγή τους ότι αποτελούν συμπιλήματα ή επιτομές άλλων λεξικών (π.χ. Azarian, Ψύλλας). Πρόβλημα αποτέλεσαν επίσης οι πολλαπλές εκδόσεις λεξικών, με ενδεικτικότερη περίπτωση αυτή του Λεξ. Βυζαντίου, καθώς είναι δυνατόν η έκταση του λημματολογίου τους να μεταβάλλεται από έκδοση σε έκδοση, και κατά συνέπεια είναι αναγκαίο να ληφθούν όλες υπ' όψιν κατά την διερεύνηση πρώτων εμφανίσεων. Το πρόβλημα αυτό συνεχίζεται φυσικά και κατά τις επόμενες χρονικές περιόδους, όπου τα μείζονα

ιδίως λεξικά γνωρίζουν αλληπάλληλες επανεικδόσεις («επαυξημένες», «συμπληρωμένες» κλπ.).

Μέχρι το 1920: εξετάζονται, κατά το δυνατόν, τα δημοσιευμένα λεξικά που είναι είτε μονόγλωσσα είτε δίγλωσσα με κατευθυντικότητα από την ελληνική προς άλλη γλώσσα, μόνο για τις μείζονες ευρωπαϊκές γλώσσες· εξαιρέθηκαν δηλαδή ορισμένα αραβικά, τουρκικά και σλαβικά λεξικά, με το σκεπτικό ότι οι γλώσσες αυτές δεν συνεισέφεραν και τόσο στην ανανέωση του νεοελληνικού λεξιλογίου κατά τον 19ο και 20ο αι, ενώ αντίθετα τα αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά και ιταλικά λεξικά περιέχουν πληθώρα λέξεων που εισήχθησαν στη Νέα Ελληνική ως δάνεια, μεταφραστικά δάνεια ή αντιδάνεια. Εξαιρέθηκαν επίσης τα ειδικά λεξικά όρων (οικονομικών, νομικών, στρατιωτικών, ναυτικών κλπ), μονόγλωσσα και δίγλωσσα, καθώς μόνο μέρος του λημματολογίου τους ανήκει στην λεξικογραφητέα ύλη του *ΙΛΝΕ*, αν και, φυσικά, τα λεξικά αυτά λαμβάνονται υπόψιν όταν διερευνάται ένας όρος που συμπεριλαμβάνεται στο *ΙΛΝΕ*. Τέλος, στον πίνακα αυτό δεν εντάχθηκαν τα διαλεκτικά λεξικά (για τα οποία βλ. Κατσούδα στον παρόντα τόμο).

Από το 1920 και εξής: εξετάζονται μόνον μείζονα μονόγλωσσα νεοελληνικά λεξικά. Η εξέταση των νεοελληνικών λεξικών δεν μπορεί να είναι εξαντλητική, τόσο λόγω του μεγάλου αριθμού τους (βλ. την παρατιθέμενη στην Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα βιβλιογραφία στον σύνδεσμο http://www.greeklanguage.gr/greekLang/modern_greek/bibliographies/modern_dict/index.html), όσο και της χαμηλής ποιότητας αρκετών εξ αυτών, αλλά και του συχνά παρατηρούμενου φαινομένου της αντιγραφής από το ένα λεξικό στο άλλο (βλ. την σε πολλά σημεία δικαιολογημένη κριτική στο Πετρούνιας 1985). Ένας ενδεικτικός αριθμός αυτών όμως οφείλουν να εξετάζονται για την καταγραφή λεξιλογικών και σημασιολογικών νεολογισμών, που θα βοηθήσουν τους λεξικογράφους του μέλλοντος στην χρονολόγησή τους (π.χ. λέξεις όπως *ποντίκι*, *ημιτελικός* κλπ). Επίσης, σε περίπτωση απουσίας μιας λέξης από το λημματολόγιό τους, μπορούν να αποτελέσουν χρονικά όρια για την «απαρχαίωσή» της.

2.2.3. Χωρισμός σε περιόδους

Ο χωρισμός της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας σε ευρύτερες περιόδους με στόχο την αδρομερή ένταξη του λεξιλογίου σε αυτές δεν είναι εύκολο εγχείρημα, με δεδομένα α) την μακρά χρονική διάρκεια της ιστορίας αυτής· β) τον σχετικά συντηρητικό, συνεκτικό και ομοιογενή χαρακτήρα της ελληνικής γλώσσας, που σε αρκετές περιπτώσεις απαιτεί ενιαία αντιμετώπιση, επιτρέποντας μακροσκοπικές εξετάσεις φαινομένων διαρκείας εκατονταετηρίδων· γ) το φαινόμενο της διγλωσσίας με τη διττή, λόγια και δημώδη, παράδοση της γλώσσας επί αιώνες και δ) την ούτως ή άλλως ανυπαρξία πραγματικών απόλυτων διαχωρισμών στη διαπλοκή γλωσσικών φαινομένων και τη σταδιακή μεταβολή της γλώσσας. Για τον λόγο αυτό στην σχετική ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση βιβλιογραφία δεν υπάρχει ομοφωνία αναφορικά με την ονομασία και τα όρια των διαφόρων περιόδων της ελληνικής γλώσσας.³² το ίδιο το *IANE* έχει κατά καιρούς αναθεωρήσει τον χωρισμό των περιόδων που χρησιμοποιεί, υπό την ώθηση της προόδου της φιλολογικής και γλωσσολογικής επιστήμης. Η περιόδολόγηση που υιοθετείται από το νέο τόμο του *IANE* και εξής βασίζεται στα εξής κριτήρια:

α) αδρομερέστεροι διαχωρισμοί με βάση αιώνες και όχι συγκεκριμένες χρονολογίες, οι οποίοι είναι πλησιέστεροι προς τη γλωσσική πραγματικότητα, καθώς η γλώσσα δεν μεταβάλλεται απότομα αλλά σταδιακά·

β) κριτήρια διαχωρισμού περισσότερο ενδογλωσσικά παρά εξωγλωσσικά/ ιστορικά (βίος συγκεκριμένων προσώπων, συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα)·

γ) συνεξέταση της πρακτικής άλλων σχετικών λεξικών, καθώς και των έγκυρων ιστοριών της ελληνικής γλώσσας·

δ) κατά το δυνατόν μη απομάκρυνση από την δόκιμη τρέχουσα ορολογία.

32. Για τον προβληματισμό αυτό βλ. Χατζιδάκις (1930) και Χαραλαμπίδης (1997).

Ακολουθεί συζήτηση της κάθε περιόδου της ελληνικής γλώσσας ξεχωριστά:

Αρχαία (1500-300 π.Χ.): Ο αρχικός χαρακτηρισμός του *ΙΛΝΕ*, «αρχαία» περίοδος, διατηρείται, αλλά με την προσθήκη έξι περίπου αιώνων γλωσσικής ιστορίας, που προέκυψαν χάρη στην αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής γραφής Β' το 1953. Για τους σκοπούς του *ΙΛΝΕ* δεν κρίνεται όμως σκόπιμο να θεωρηθεί η μυκηναϊκή περίοδος ξεχωριστή φάση της γλωσσικής ιστορίας (περ. 1400-1200 π.Χ.), παρά τον αρχαϊκό χαρακτήρα της γλώσσας και την διαφορά στον τρόπο γραπτής απόδοσής της, εφόσον η Αρχαία Ελληνική εξετάζεται αναλυτικότερα στα ιστορικά λεξικά τύπου 2 τα αναφερόμενα ειδικά σε αυτήν, ενώ το *ΙΛΝΕ* επικεντρώνεται στις νεότερες φάσεις της γλωσσικής ιστορίας. Από τη δική του οπτική, αυτό που ενδιαφέρει είναι κατά πόσον η λέξη έχει επιβιώσει στη νεότερη περίοδο ως άμεση αρχαία κληρονομιά, αν και η χρονολογία πρώτης εμφάνισής κατά τη μυκηναϊκή περίοδο μπορεί να σημειώνεται (βλ. π.χ. λ. *δειλός*, *δεξιός*, *δέρμα* κ.ά.).

Μεταγενέστερη (300 π.Χ.-400 μ.Χ.): Αντί για το συγκεκριμένο χρονικό όριο των έργων του Αριστοτέλη που υιοθετούσαν οι προηγούμενοι τόμοι του *ΙΛΝΕ* ως αφετηρία της περιόδου αυτής, προτιμάται στο εξής ένας πιο αδρός χρονικός προσδιορισμός που ανταποκρίνεται στην ευρύτερη γλωσσική πραγματικότητα. Η μεταγενέστερη εποχή αρχίζει με την δημιουργία της Ελληνιστικής Κοινής (και την υποχώρηση των αρχαιοελληνικών διαλέκτων), με τη διάδοση δηλ. της ελληνικής γλώσσας στην Ανατολή (μέσω των κατακτήσεων του Μ. Αλεξάνδρου και της εγκαθίδρυσης των ελληνιστικών βασιλείων) και την κατά συνέπεια απλοποίηση και αλλοίωσή της, και θα μπορούσε περαιτέρω να υποδιαιρεθεί στους τρεις τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες και τους τρεις πρώτους μεταχριστιανικούς (Thumb 1901: 6). Το τέλος της περιόδου αυτής είναι από τα πλέον δύσκολα ζητήματα· αρκετοί μελετητές της Κοινής (π.χ. Καψωμένος 1985: 5, Hoffmann *et al.* 1994: 13 αλλά και Browning 1994) τοποθετούν τα όριά της στον 6ο μ.Χ. αιώνα. Αυτό γίνεται κυρίως διότι μέχρι τον

2.2.3. Χωρισμός σε περι-
όδους

αιώνα αυτό υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες γραμμένες στην Ελληνιστική Κοινή, και συγκεκριμένα οι πάπυροι της Αιγύπτου, οι οποίοι παρουσιάζουν σχετικά ενιαία γλωσσική εικόνα ανά τους αιώνες. Για τον ίδιο λόγο, η γραμματική των μεταπτολεμαϊκών παπύρων του Gignac (1976-1981), η οποία είναι στην ουσία η μόνη συστηματική γραμματική για τη γλώσσα των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, φθάνει χρονικά μέχρι τον 7ο μ.Χ. αιώνα. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι τα ιστορικά λεξικά τύπου 2 της αρχαίας Ελληνικής, LSJ⁹ και DGE, συμπεριλαμβάνουν στη λεξικογραφητέα ύλη τους συγγραφείς μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ.,³³ εμμέσως θεωρώντας τον αιώνα αυτό ως όριο της περιόδου της Κοινής. Η πιο πρόσφατη διεξοδική συζήτηση επί του θέματος παρέχεται από τους Μπαμπινιώτη (2002⁵: 80-82), Holton και Manollesou (2010: 541-543) και Kramer (2011: 32), όπου αναφέρονται και συμπληρωματικά εξωγλωσσικά κριτήρια, όπως η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, η δημοσίευση των *Νεαρών* του Ιουστινιανού, τα ρυθμοτονικά μέτρα του Νόννου κ.ά.

Με δεδομένη την διστακτικότητα πολλών μελετητών αναφορικά με την περίοδο λήξης της μεταγενέστερης περιόδου και τον χαρακτηρισμό από πολλούς της περιόδου από τον 3ο ως τον 6ο αι. ως «μεταβατικής» (βλ. και Χαραλαμπακίς 1997: 27), δεν κρίθηκε σκόπιμο να μεταβληθεί η αρχική περιοδολόγηση του *ΙΛΝΕ* στο χρονικό αυτό σημείο, καθώς κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε σύγχυση με τον χρονικό χαρακτηρισμό των προηγούμενων τόμων, χωρίς να προσφέρει ουσιαστικά πλεονεκτήματα. Εξάλλου ο γενικός χαρακτηρισμός περιόδου συνοδεύεται συνήθως στο ετυμολογικό τμήμα και από την αναφορά του συγκεκριμένου αιώνα όπου απαντά για πρώτη φορά η μαρτυρία.

33. Χωρίς να αποκλείονται και σποραδικές αναφορές, χωρίς φυσικά συστηματική αποδελτίωση, και σε βυζαντινούς συγγραφείς όπως ο Θεοφάνης ή ο Μιχαήλ Ψελλός.

Λόγοι ομοιομορφίας, σε συνδυασμό με την ανυπαρξία ικανοποιητικής δόκιμης εναλλακτικής λύσης («ελληνιστική», «κοινή», «μετακλασική» κλπ.), υπαγορεύουν και την διατήρηση του χαρακτηρισμού «μεταγενέστερη» για την εν λόγω περίοδο.

Μεσαιωνική (5ος-15ος αι. μ.Χ.): Ο όρος «μεσαιωνική» περίοδος είναι προτιμητέα του όρου «βυζαντινή» που είχε υιοθετηθεί στους τελευταίους τόμους του *IANE* (προτείνεται και από τον Μπαμπινιώτη 2002⁵), καθώς, όπως και ο ομόρριζος όρος «μεταβυζαντινή», είναι ο μόνος που δεν αναφέρεται σε χρονολογικά δεδομένα, αλλά απηχεί μια πολιτικοκοινωνική πραγματικότητα που για μεγάλο μέρος του ελληνόφωνου κόσμου δεν ισχύει. Για παράδειγμα, ένα κείμενο συνταγμένο στην Κρήτη το 1300 δεν είναι βυζαντινό, εφόσον η Κρήτη είχε περιέλθει στην κατοχή της Βενετίας ήδη από το 1209. Το ίδιο ουσιαστικά ισχύει για όλα τα κείμενα που έχουν γραφτεί μετά το 1204 στον ελλαδικό χώρο, μετά δηλαδή την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Φράγκους. Επίσης, τα τελευταία χρόνια ο όρος «βυζαντινός» έχει επικρατήσει να αναφέρεται, στο χώρο της φιλολογίας, αποκλειστικά στην λόγια, γλωσσικά αρχαϊζουσα, γραμματεία, ενώ για την δημώδη γραμματεία, η οποία βρίσκεται πλησιέστερα στην φυσική εξέλιξη της ομιλουμένης Ελληνικής προτιμάται ο όρος «μεσαιωνικός» – χαρακτηριστική για την αντίληψη αυτή είναι η διαφορά στους τίτλους των λεξικών *LBG*, που περιλαμβάνει κυρίως λόγια κείμενα, και *Κριαρά* που περιορίζεται στη δημώδη γραμματεία.

Όσον αφορά το τέλος της μεσαιωνικής περιόδου, η πιο συχνά υιοθετούμενη λύση είναι ένα ιστορικό ορόσημο, η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους το 1453 μ.Χ., αν και η επιλογή αυτή «διασπά» ενιαίες δημώδεις λογοτεχνικές εκφάνσεις, όπως η Κυπριακή και η Κρητική Λογοτεχνία· για το λόγο αυτό εξ άλλου το Λεξ. *Κριαρά* προτιμά το ιστορικό ορόσημο του 1669 (άλωση του Χάνδακα) ως τέλος της μεσαιωνικής περιόδου. Παρά ταύτα, υπάρχουν σοβαρές ενστάσεις εκ μέρους των φιλόλογων για την ενιαία αντιμετώπιση της περιόδου 1100-1669 (τα όρια του Λεξ. *Κριαρά*).

2.2.3. Χωρισμός σε περι-
όδους

Έτσι, ο Αλεξίου (1993) επισημαίνει ορθώς σε ειδικό άρθρο του ότι υπάρχουν αρκετές γλωσσικές διαφορές ανάμεσα σε ένα δημώδες κείμενο γραμμένο μεταξύ του 12ου και του 15ου αι. και στα κείμενα της ώριμης Κρητικής Λογοτεχνίας του 16ου και 17ου αι., αλλά και αρκετές διαφορές περιεχομένου και νοοτροπίας, οι οποίες δείχνουν μια μετάβαση από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση. Άλλοι φιλόλογοι προτείνουν επίσης τη διαίρεση της ύστερης μεσαιωνικής και αναγεννησιακής περιόδου με διαφορετικά κριτήρια, όπως ο Σαββίδης (1993), ο οποίος προτείνει ως ορόσημο το έτος 1509, τη χρονολογία της πρώτης έντυπης έκδοσης δημώδους λογοτεχνικού κειμένου (συγκεκριμένα του *Απόκοπου του Μπεργαδή*).

Από λεξικογραφική άποψη, το έτος 1453 αφ' εαυτού δεν έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, καθώς η τουρκική διείσδυση στον ελληνόφωνο χώρο είχε ήδη αρχίσει νωρίτερα και ολοκληρώθηκε αργότερα. Έχει όμως μια συμβατική σημασία, καθώς σηματοδοτεί μια σημαντική μεταβολή στο νεοελληνικό λεξιλόγιο, την εισροή τεράστιου πλήθους λέξεων με τουρκική (ή περσική ή αραβική) καταγωγή. Από την μεταβολή αυτή εξαιρείται η Κρήτη και κάποιες άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές, ο κύριος όμως όγκος του ελληνόφωνου χώρου, καθώς και η πολιτιστική κεφαλή του, η Κωνσταντινούπολη, επηρεάζονται λεξιλογικά από την τουρκική γλώσσα ήδη από τον 15ο αι. Επίσης, η επιβολή της οθωμανικής κυριαρχίας στις περισσότερες περιοχές του ελλαδικού χώρου από τον 15ο αι. και εξής επιφέρει και μια επιπλέον ιδιαίτερα σημαντική επίπτωση για την ιστορία της γλώσσας, την ελάττωση μέχρι σημείου εξαφανίσεως γραπτών πηγών σε καθομιλουμένη γλώσσα που θα εξυπηρετούσαν την έρευνα για την ιστορία της Ελληνικής και των διαλέκτων της (βλ. ενδεικτικά Μανωλέσσου 2008 για την κατανομή ιστορικών διαλεκτικών πηγών από τουρκοκρατούμενες έναντι ενετοκρατούμενων περιοχών). Επιπλέον, ο 15ος αι. έχει βαρύτητα και από την άποψη της ιστορίας των διαλέκτων, καθώς είναι το όριο πέραν του οποίου είναι διαθέσιμη διαλεκτική λογοτεχνία (και γενικότερα γραμματεία) σε πεζό λόγο, και συγκεκριμένα από τις περιοχές της Κύπρου και της Κρήτης: αλλά και

γενικότερα η διαθεσιμότητα δημοδών πεζών κειμένων αυξάνει κατακόρυφα μετά τον 15ο αιώνα.

Νεότερη (16ος-18ος αι.): Η περίοδος αυτή περιλαμβάνει το διάστημα που οι προηγούμενοι τόμοι του λεξικού χαρακτηρίζαν «μεταβυζαντινό», ονομασία που, όπως προαναφέρθηκε, δεν θεωρείται δόκιμη από γλωσσολογική σκοπιά. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από σαφώς παρατηρούμενη διαλεκτική διαφοροποίηση, επάρκεια σε δημώδεις γραπτές πηγές, αλλά και την γένεση της νεότερης ελληνικής λεξικογραφίας (Περάκης 1994) και γραμματικογραφίας (Μανωλέσσου και Θεοφανοπούλου-Κοντού 2011), καθώς και την γένεση του κρίσιμου για την ιστορία της νέας ελληνικής γλώσσας, και δη του λεξιλογίου της, γλωσσικού ζητήματος (βλ. Μπαμπινιώτης 2011 για μια πολύπλευρη εξέταση του θέματος).

Το τέλος της νεότερης περιόδου χρήζει επίσης διερευνήσεως, καθώς και για την περίπτωση αυτή έχουν προταθεί αρκετές εναλλακτικές. Το 1821 από γλωσσικής απόψεως δεν αντιστοιχεί σε κάποιο σημαντικό γεγονός, καθώς η έναρξη της ελληνικής επαναστάσεως δεν σηματοδότησε αλλαγές στην ομιλούμενη γλώσσα, η οποία παρέμεινε για δεκαετίες ακόμα χωρισμένη σε τοπικά ιδιώματα και έντονα επηρεασμένη από την Τουρκική. Το ίδιο ισχύει και για το 1830, το έτος ιδρύσεως του νέου ελληνικού κράτους· η επίσημη γλώσσα του νέου κράτους ήταν μια λιγότερο ή περισσότερο αρχαϊστική «καθαρεύουσα», και το κράτος αυτό δεν εκτεινόταν πέρα από την Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα. Για το λόγο αυτό προτιμήθηκε ως ορόσημο το έτος 1800, δηλ. ευρύτερα η αρχή του 19ου αι., εποχή ζυμώσεων για τη δημιουργία της Κοινής Νεοελληνικής με την διαμάχη καθαρεύουσας-δημοτικής (βλ. Mackridge 2009, Μπαμπινιώτης 2011), αλλά και χρονικό σημείο αφετηρίας για τη λεξικογραφητέα ύλη του *ΙΛΝΕ* και για την αποδελτίωση των γραπτών διαλεκτικών και κοινών πηγών.

Φυσικά, η διαφορετική αξιολόγηση των εκτεθέντων κριτηρίων ή η υιοθέτηση άλλων επιτρέπει και διαφορετικές περιοδολογήσεις της

2.2.3. Χωρισμός σε περιόδους

ελληνικής γλωσσικής ιστορίας, καθώς και περαιτέρω διάσπαση σε μικρότερες υπο-περιόδους· η παρούσα κατηγοριοποίηση μπορεί να αποτελέσει έναυσμα για περαιτέρω προβληματισμό πάνω στο πολύπλοκο αυτό θέμα.

3. Ειδικότερα ζητήματα της ιστορικής διάστασης του ΙΑΝΕ

3.1. Λημματογράφηση και λημματοποίηση

Ο χαρακτήρας του *ΙΑΝΕ* ως ιστορικού λεξικού και η εξ αυτού ανακύπτουσα ανάγκη παρακολούθησης της συνολικής ιστορίας των λέξεων επιβάλλει ιδιαίτερο προβληματισμό στον κρίσιμο τομέα της λημματογράφησης και λημματοποίησης, δηλαδή της επιλογής των λεξημάτων και των τύπων των λέξεων που θα αποτελέσουν λήμματα του Λεξικού. Ο όλος προβληματισμός συνδέεται και με την δυσκολία ορισμού του τι αποτελεί λέξη (βλ. π.χ. Ξυδόπουλος 2008: 48-63), προβληματισμός ο οποίος επιτείνεται όταν το υπό εξέταση υλικό δεν ανήκει στην ίδια συγχρονία. Η θεμελιώδης αρχή του *ΙΑΝΕ*, με βάση τον Κανονισμό και τη στοχοθεσία του (βλ. άρθρο 41), είναι ότι λέξεις/τύποι που έχουν την ίδια ετυμολογία (δηλ. που δεν αποτελούνται απλώς από τα ίδια συστατικά, αλλά έχουν την ίδια μορφολογική ανάλυση τη στιγμή της δημιουργίας τους ή/και παράγονται με τον ίδιο μορφολογικό μηχανισμό παραγωγής/σύνθεσης) οφείλουν να συνεξετάζονται στο ίδιο λήμμα, ακόμα και αν έχουν διαφοροποιηθεί σημαντικά λόγω γλωσσικής εξελίξεως (π.χ. *βαριεστημένος* - *βαζγαεστίζω* - *γαεστίζω* ή *δείχνω* - *δενάχου* - *έδειψω*), και αντίστροφα λέξεις με διαφορετική ετυμολογία οφείλουν να εξετάζονται χωριστά, ακόμα και αν είναι πολύ κοντά μορφικά (π.χ. *βοῦς* και *βόιδι*, *δειλιάζω* και *δειλιάζει* = πέφτει το σούρουπο). Η βασική αυτή αρχή δίνει λύση στις περισσότερες περιπτώσεις λημματογράφησης και λημματοποίησης, σε άλλες όμως δημιουργεί διλήμματα, όπως τα παρακάτω:

α) *Ενιαία ή χωριστή λημματογράφηση λέξεων που κατά την μακροαιώνη πορεία της γλωσσικής εξέλιξης έχουν διαχωρισθεί, για τον σημερινό τουλάχιστον ομιλητή, σε δύο ανεξάρτητα λεξήματα, λόγω του ότι η μία μορφή τους επεβίωσε ως τη Νέα Ελληνική μέσω αδιάσπαστης συνεχούς παραδόσεως από εποχή σε εποχή, υφιστάμενη ομαλά τις μείζονες φωνητικές και μορφολογικές μεταβολές της νεότερης γλωσσικής ιστορίας, ενώ η δεύτερη επεβίωσε μέσω της λόγιας παραδόσεως ή πλάσθηκε κατά τη σύγχρονη εποχή και άρα εμφανίζει αρχαϊζουσα φωνητική και μορφολογία. Πρόκειται για τα λεγόμενα ετυμολογικά-σημασιολογικά ζεύγη (βλ. Σετάτος 1969), χαρακτηριστικά παραδείγματα των οποίων, μεταξύ δεκάδων, αποτελούν οι λέξεις *δίχτυ* και *δίχτυο* (< αρχ. *δίχτυον*), *κόμβος* και *κόμπος* (< αρχ. *κόμβος*), *χωρίο* και *χωριό* (< αρχ. *χωρίον*). Τα λεξικά της Κοινής ΝΕ επιλέγουν χωριστή εξέταση για τις περιπτώσεις αυτές, και η ίδια πρακτική υιοθετείται και στα περισσότερα μείζονα λεξικά άλλων γλωσσών (Paraschkewow 2002, 2004), εκτός φυσικά από ορισμένα ετυμολογικά λεξικά (όπως το FEW), τα οποία έχουν ως λήμμα το αρχικό απώτερο έτυμο, στο οποίο υποτάσσονται όλες οι μεταγενέστερες εξελίξεις.*

Με δεδομένο ότι η αφετηρία του *ΙΑΝΕ* είναι η Νέα Ελληνική, με αναδρομική εξέταση, και ότι ο χρήστης-φυσικός ομιλητής της γλώσσας θα δυσκολευθεί ιδιαίτερα να εντοπίσει το ένα σκέλος του ζεύγους εάν είναι υποτεταγμένο στο άλλο, προτιμήθηκε και εδώ η χωριστή λημματογράφηση, καθώς αυτό επιλύει και το περαιτέρω πρόβλημα της επιλογής του λήμματος σε περίπτωση κοινής εξέτασης (το «αρχαιότερο» ή το «δημωδέστερο»;). Για να τηρηθεί όμως κατά το δυνατόν η ετυμολογική αρχή λημματογράφησης, η χωριστή πραγμάτευση υιοθετείται μόνον σε περιπτώσεις όπου και τα δύο σκέλη του ζεύγους υπάρχουν ως χωριστές λέξεις στην Κοινή ΝΕ, με σαφώς διακριτές σημασίες (π.χ. *δίχτυο* ~ *δίχτυ*, *χωρίο* ~ *χωριό* και επιπλέον περιπτώσεις όπως *ρεύμα* ~ *ρέμα*, *νύμφη* ~ *νύφη*, *κινώ* ~ *κουνώ* κ.ά.).

Αντίθετα, αν το ένα σκέλος του ζεύγους είναι διαλεκτικός τύπος που δεν υπάρχει στην Κοινή ΝΕ (π.χ. *γουλιασμένος* = *στοιχειωμένος*

3.1. Λημματογράφηση
και λημματοποίηση

Κάλυμν. στο λ. *δειλιάζω*), ή αν τα δύο σκέλη του ζεύγους έχουν την ίδια σημασία, ανεξάρτητα του αν μπορούν ή όχι να χρησιμοποιηθούν στα ίδια ακριβώς συγκείμενα (π.χ. *ελευθερία ~ λευτεριά, κορυφή ~ κορφή*), τότε συνεξετάζονται στο ίδιο λήμμα.³⁴ Εξαιρέση αποτελεί η περίπτωση κατά την οποία ο διαλεκτικός τύπος είναι διαφορετικό μέρος του λόγου με εντελώς διαφορετικές συντακτικές λειτουργίες, οπότε απαιτείται χωριστή πραγμάτευση, π.χ. η κοινή άρνηση *δεν* (< αρχ. *οὐδέν*) και η ποντιακή αόριστη αντωνυμία *δεν* (=τίποτα, < αρχ. *οὐδέν*). Στην περίπτωση της χωριστής πραγμάτευσης, η κοινή ετυμολογία επισημαίνεται στο ετυμολογικό τμήμα του συντακτικού άρθρου, όπου υπάρχει και εσωτερική παραπομπή στο έτερο σκέλος του ζεύγους. Η Ελληνική *δεν* διαθέτει ακόμα ειδικό λεξικό ετυμολογικών ζευγών,³⁵ το οποίο θα επέτρεπε τη συνολική εξέταση του νεοελληνικού λεξιλογίου υπό αυτό το πρίσμα, αν και η ειδική μελέτη του Σετάτου (1969) καλύπτει αυτό το κενό ως ένα βαθμό.

β) Ενιαία ή χωριστή λημματογράφηση της ίδιας δάνειας λέξης που έχει εισέλθει στην ελληνική γλώσσα δύο φορές σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Το θέμα αυτό αφορά κυρίως λέξεις λατινικής προελεύσεως που εισήλθαν στην γλώσσα κατά την μεταγενέστερη περίοδο και διατηρούνται στη Νέα Ελληνική μέσω της λόγιας παραδόσεως, ενώ ταυτόχρονα εισήλθαν και στα ιδιώματα, κατά τη μεσαιωνική ή τη νεότερη περίοδο μέσω της ιταλικής, διατηρώντας την ίδια ή πολύ κοντινή σημασία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν

34. Εννοείται επίσης ότι, σύμφωνα με την ετυμολογική αρχή του *LANE*, συνεξετάζονται μόνο τύποι που έχουν ακριβώς την ίδια ετυμολογία· για πολλές από τις κατηγορίες ζευγών που προτείνει ο Σετάτος (1969), δεν τίθεται ζήτημα αντιμετώπισης των λέξεων ως ζεύγους και άρα συνεξέτασης, εφόσον υφίσταται μορφολογική διαφοροποίηση, π.χ. *ἄσημος ~ ἄσημι, ζυγός ~ ζύγι, κορμός ~ κορμί, μολύβδος ~ μολύβι* (το δεύτερο σκέλος είναι παράγωγο με το επίθημα *-ιον*), *ἀκριβής - ἀκριβός, εἶδος ~ εἶδη, σπήλαιο ~ σπηλιά* (διαφορετικά παραγωγικά ή/και κλιτικά επιθήματα).

35. Για το είδος αυτό λεξικών βλ. Reiner (1991).

οι λέξεις *δέκρητον*, *δεκρέτο*, *ντεκρέτο* (< λατ. *decretum* και ιταλ. *decreto*) και *δεποτάτος*, *δηπότατος*, *ντεπουτάτος* (< λατ. *deputatus* και ιταλ. *deputato*). Επειδή συχνά είναι δύσκολο να αναγνωρισθεί σε ποια από τις δύο χρονικές φάσεις ανήκει ένας μαρτυρούμενος τύπος, το *IANE* επιλέγει στις περιπτώσεις αυτές την ενιαία αντιμετώπιση, ως ένα λέξιμα, με ανάλυση της διπλής ετυμολογικής προελεύσεως στο ετυμολογικό τμήμα του συντακτικού άρθρου. Σε περίπτωση όμως που ο διαδοχικός δανεισμός οδηγεί σε διαφορετικές σημασίες και άρα λέξεις στην Κοινή ΝΕ (π.χ. *μάγιστρος*, *μάστορας*, *μαέστρος* < λατ. *magister*, ιταλ. *maestro*), τότε γίνεται χωριστή λημματοποίηση, όπως και στην προηγούμενη περίπτωση. Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση των αντιδανείων, τα οποία, εφόσον στην Κοινή ΝΕ έχουν δημιουργήσει δύο ανεξάρτητες λέξεις, εξετάζονται χωριστά (π.χ. *πλατεία* ~ *πιάτσα*, *τάλαντο* ~ *ταλέντο*, *χορδή* ~ *κόρδα* κ.ά.)

γ) Ενιαία ή χωριστή ληματογράφηση παραγώγων ή συνθέτων λέξεων οι οποίες, αν και αποτελούνται από τα ίδια συστατικά, διαφαίνεται ότι πλάσθηκαν ανεξάρτητα σε διαφορετικές χρονικές στιγμές (βλ. σχετικά και Schmidt 1987: 133). Παραδείγματα αποτελούν λέξεις όπως *ανακλαδίζω* = «κόπτω τούς χαμηλούς κλάδους φυτού» και *ἀνακλαδίζω* = «ἐκτείνω μετ' ἐντάσεως τὰ μέλη τοῦ σώματος», που προέρχονται και οι δύο από το πρόθημα *ανα-*, το ουσ. *κλαδί* και το επίθημα *-ίζω*. Στον ίδιο προβληματισμό εντάσσεται και η περίπτωση που περιγράφει ο Πετρούνιας (1985: 309) δίνοντας το χαρακτηριστικό παράδειγμα της λ. *υπολογιστής*, με τις σημασίες 1) ως ουσ., «ηλεκτρονικό μηχανήμα επεξεργασίας δεδομένων» < αγγλ. *computer* και 2) ως επίθ., «συμφεροντολόγος»: πρόκειται για λέξεις που πλάσθηκαν ως μεταφραστικά δάνεια στην σύγχρονη εποχή με βάση γηγενή στοιχεία, πιθανώς σε χωριστές χρονικές στιγμές για να εκφράσουν εξ αρχής διαφορετικές σημασίες. Στις περιπτώσεις αυτές το *IANE* συνεξετάζει τους τύπους στο ίδιο λήμμα, τηρώντας την ετυμολογική αρχή, τονίζει όμως την ανεξάρτητη παραγωγή μέσω της ειδικής εσωτερικής υποκατηγοριοποίησης με κεφαλαίους λατινικούς αριθμούς (I, II, III) στο σημασιολογικό τμήμα του άρθρου. Επιτυγχάνεται έτσι μια ετυμολογικά χρήσιμη διάκριση,

3.1. Λημματογράφηση και λημματοποίηση

που συνήθως αγνοείται στα ιστορικά λεξικά άλλων γλωσσών (τα οποία περιορίζονται στο να εντοπίσουν τα συστατικά στοιχεία και την πρώτη εμφάνιση του σύνθετου ή παράγωγου τύπου), ενώ ταυτόχρονα αποφεύγεται ο ανεξέλεγκτος πολλαπλασιασμός των λημάτων του λεξικού, καθώς είναι ιδιαίτερα δύσκολο να τεκμηριωθεί η διαφορετική χρονολόγηση των πιθανώς ανεξάρτητων παραγωγών, ιδιαίτερα για τη σύγχρονη περίοδο.

Φυσικά η κατηγορία αυτή δεν περιλαμβάνει λέξεις ομόηχες με διαφορετική ετυμολογία, όπως π.χ. *δεμάρα* (=μεγάλο δέμα < ουσ. *δέμα* + *μεγεθ.* επίθημα -*άρα*) και *δεμάρα* (=απασχόληση, δέσμευση χρόνου < ρ. *δένω* + παραγωγ. επίθημα -*άρα*) ή *δερματάκι* (=μικρό τεμάχιο δέρματος < *δέρμα* (θ. *δερματ-*) + υποκορ. επίθημα -*άκι*) και *δερματάκι* (=μικρός δερμάτινος ασκός, < *δερμάτι* (θ. *δερματ-*) + υποκορ. επίθημα -*άκι*), οι οποίες θα εξετασθούν χωριστά σύμφωνα με τη βασική ετυμολογική αρχή του *LANE*.

δ) Ενιαία ή χωριστή λημματογράφηση λέξεων οι οποίες έχουν ακριβώς την ίδια ετυμολογία και μορφή, αλλά διακριτές σημασίες, οι οποίες σε ορισμένα λεξικά της Κοινής ΝΕ αντιμετωπίζονται ως χωριστά λήμματα, π.χ. *παραμονή* (=παρουσία σε τόπο) και *παραμονή* (=προηγούμενη μέρα), *κόρη* (=θηλυκό παιδί) και *κόρη* (=μέρος του ματιού), *κατηγορία* (=σύνολο ομοειδών αντικειμένων) και *κατηγορία* (=μομφή). Πρόκειται για ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα της λεξικογραφίας, αυτό δηλ. των ορίων μεταξύ πολυσημίας και ομοηχίας, με την πρόσθετη επιπλοκή της ανάγκης για ιστορική εξέταση, λόγω της στοχοθεσίας του *LANE*. Στην περίπτωση αυτή, οι τύποι αυτοί οφείλουν να συνεξετασθούν στο ίδιο λήμμα και να περιγραφεί η σημασιολογική μεταβολή που οδήγησε στις απομακρυσμένες σημασίες τους, καθώς κάτι τέτοιο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας όσο και για την θεωρητική μελέτη των διαχρονικών μεταβολών στο επίπεδο της σημασίας.

Η βασική ετυμολογική αρχή της συνεξέτασης τύπων μόνον όταν έχουν ακριβώς την ίδια ετυμολογία είναι δυνατόν να καταστρατηγηθεί σε περιορισμένες και σαφώς καθορισμένες περιπτώσεις, χάριν

λεξικογραφικής οικονομίας. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν τα ρήματα με «διπλό» ενεστώτα, που εμφανίζονται και ως οξύτονα σε -ώ και ως βαρύτονα σε -ίζω, όπως π.χ. γουργουρώ-γουργουρίζω, δειπνώ-δειπνίζω, πιτσιλώ-πιτσιλίζω, των οποίων η διπλοτυπία έχει προκύψει αναλογικά με βάση τον ομόηχο αόριστό τους (βλ. Χατζιδάκις 1905: 275-276 και Horrocks 2010: 308). Το ΙΑΝΕ στην περίπτωση των ρημάτων αυτών επιλέγει την συνεξέταση (βλ. άρθρο 62 του νέου Κανονισμού), παρά το ότι ο σχηματισμός του ενεστώτα είναι μορφολογικά διαφορετικός, και τούτο για τους εξής λόγους: Κατ' αρχάς, σε πολλές περιπτώσεις δεν είναι δυνατόν, με βάση τις διαλεκτικές πηγές, να διαπιστωθεί εάν ένας τύπος αορίστου ανήκει σε ενεστώτα σε -ώ ή σε -ίζω· πρόκειται για προφορικές καταγραφές, όπου ζήτημα ορθογραφίας δεν υφίσταται και όπου μπορεί ο τύπος του ενεστώτα να μην απαντά. Δεύτερον, είναι εξίσου αδύνατον να διαπιστωθεί από τις πρωτογενείς αλλά και από τις δευτερογενείς πηγές κατά πόσον ένα ρήμα σε μια συγκεκριμένη περιοχή απαντά μόνο με τον ένα ενεστωτικό τύπο ή και με τους δύο· η μη καταγραφή του ενός από τους δύο τύπους δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και την απουσία του από το ιδίωμα. Τρίτον, στην (αρκετά συχνή) περίπτωση όπου στην ίδια περιοχή απαντούν και οι δύο τύποι, δεν μπορούν να γίνουν δύο χωριστά λήμματα, διότι είναι αδύνατον να διαπιστωθεί, όταν η πηγή παραθέτει τύπο σχηματισμένο με το αοριστικό θέμα, σε ποιο από τα δύο λήμματα ανήκει. Τέταρτον, τα δύο αυτά λήμματα θα περιείχαν τις ίδιες σημασιολογικές και συντακτικές πληροφορίες, γεγονός αντιοικονομικό· βέβαια, υπάρχουν και περιπτώσεις όπου ο σχηματισμός με -ώ ή με -ίζω συνεπάγεται και σημασιολογική διαφοροποίηση,³⁶ η διαφοροποίηση όμως αυτή μπορεί να ισχύει για την Κοινή ΝΕ αλλά όχι για τα ιδιώματα, και αντίστροφα, είναι πιθανόν

36. Βλ. αναλυτικά Παπαναστασίου (2008: 338-342) με εκτεταμένους καταλόγους ρημάτων που εμφανίζουν αυτή τη διτυπία, με ή χωρίς σημασιολογική διαφοροποίηση.

3.1. Λημματογράφηση
και λημματοποίησηση

σε κάποια ιδιώματα ο εναλλακτικός ενεστωτικός σχηματισμός να δημιουργεί μια σημασιολογική διαφοροποίηση που δεν υφίσταται στην Κοινή. Κατά συνέπεια, η συνεξέταση των ρημάτων σε -ώ και -ίζω κρίθηκε ως η μόνη πρακτικά εφαρμόσιμη λύση, συνοδευόμενη φυσικά, στο ετυμολογικό τμήμα, από πληροφορίες για τον αρχικό σχηματισμό του ρήματος και την πορεία μορφολογικής και πιθανώς σημασιολογικής μεταβολής του, καθώς και από επισημάνσεις, στο σημασιολογικό τμήμα, ότι η α' ή η β' σημασία απαντά μόνο με κάποιον από τους δύο τύπους (ὑπὸ τὸν τύπον X).

3.2. Κατάταξη τύπων

Η παράθεση των τύπων στο τυπολογικό τμήμα του συντακτικού άρθρου οφείλει να ακολουθεί, κατά το δυνατόν, την ιστορική σειρά, όπως προβλέπεται τόσο από τα «Προλεγόμενα» του Α' τόμου του *ΙΑΝΕ* και τον νέο Κανονισμό Συντάξεώς του (άρθρο 76) όσο και από την σχετική μεταλεξικογραφική βιβλιογραφία. Το αίτημα αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί με πολλαπλούς τρόπους:³⁷

α) Οι τύποι που μαρτυρούνται παλαιότερα στις γραπτές πηγές να προηγούνται αυτών που μαρτυρούνται αργότερα, π.χ. ένας τύπος που απαντά για πρώτη φορά τον 14ο αι. να τίθεται στη σειρά πριν από κάποιον που απαντά τον 18ο αιώνα.

β) Οι τύποι που εμφανίζουν παλαιότερα μαρτυρούμενα φαινόμενα να προηγούνται αυτών που εμφανίζουν φαινόμενα που είναι γνωστά μόνο από πιο πρόσφατη περίοδο (απόλυτη χρονολόγηση), π.χ. ένας τύπος που περιέχει μια μεταβολή που εμφανίζεται, σύμφωνα με τα

37. Για τα προβλήματα της χρονολόγησης τύπων βλ. Alinei (1991), όπου και ειδικότερη αναφορά στη μεθοδολογία που υιοθετείται από την ιστορική λεξικογραφία, καθώς και στις δυσκολίες που δημιουργεί στην χρονολόγηση η απουσία γραπτών μαρτυριών για προφορικές/διαλεκτικές ποικιλίες της γλώσσας.

πιο πρόσφατα πορίσματα της ιστορικής γλωσσολογίας, για πρώτη φορά την μεταγενέστερη περίοδο (όπως π.χ. η μεταβολή [l] > [r] προ συμφώνου) να προηγείται ενός τύπου που περιέχει μια μεταβολή που εμφανίζεται για πρώτη φορά κατά τη νεότερη περίοδο (όπως π.χ. ο τσιτακισμός). Παρομοίως, τύποι που εμφανίζουν μια μεταβολή B, που προϋποθέτει, για να λειτουργήσει, την πρότερη επενέργεια μιας άλλης μεταβολής A, οφείλουν να τοποθετούνται μετά από τύπους που εμφανίζουν μόνο την μεταβολή A (σχετική χρονολόγηση).

Για παράδειγμα, τύποι που εμφανίζουν εναλλαγή του αρκτικού ή μεσοφωνηεντικού ηχηρού τριβομένου (όπως *δέμα* > *γέμ-μαν*, *εγώ* > *εβώ*, *τραγούδι* > *τραβούδι*) θα πρέπει να τοποθετούνται μετά από τύπους που εμφανίζουν αποβολή του αρκτικού ή μεσοφωνηεντικού ηχηρού τριβομένου (όπως *δέμα* > *έμα*, *εγώ* > *εώ*, *τραγούδι* > *τραούδι*), καθώς η αντικατάσταση του ενός τριβομένου από άλλο προϋποθέτει την πρότερη αποβολή του και την κατοπινή υπερδιορθωτική επαναφορά του (βλ. σχετικά Jannaccone 1951: 157-158).

γ) Οι τύποι που εμφανίζουν προγενέστερα στάδια μιας μεταβολής να προηγούνται αυτών που εμφανίζουν επόμενα στάδια της ίδιας μεταβολής, π.χ. δεδομένης της σειράς εξέλιξης [éa] > [ía] > [já] στη διαδικασία της συνιζήσεως με περαιτέρω πιθανές παθήσεις του ημιφώνου σε διαλέκτους (βλ. αναλυτικά Newton 1972: 30-52), τύποι όπως *δεκαρέα* και *δεκαρία* πρέπει να προηγούνται τύπων όπως *δεκαριά*, *δεκαρζά* και τύποι όπως *δεματαρέα* να προηγούνται τύπων όπως *δεματαρέ*, *δεματαριά*, *δεματα'ριά*.

Τα διάφορα χρονολογικά κριτήρια ταξινόμησης παρουσιάζουν αρκετές δυσκολίες στην εφαρμογή τους, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και οι εξής:

α) Είναι πιθανόν ένας τύπος να μαρτυρείται με βάση τις πηγές σε χρονολογία παλαιότερη από κάποιον άλλο τύπο που εμφανίζει λιγότερες φωνητικές ή/και μορφολογικές μεταβολές και που από γλωσσολογικής απόψεως (δηλ. όσον αφορά την απόλυτη ή σχετική χρονολόγηση των γλωσσικών μεταβολών) θα πρέπει να θεωρείται

3.2. Κατάταξη τύπων

προγενέστερος. Για παράδειγμα, στο λήμμα *δέλφινας*, ο τύπος *ντέρφινας* μαρτυρείται παλαιότερα (18ος αι.) από τον λιγότερο αλλοιωμένο τύπο *ντέλφινας* (αρχές 20ου αι.) στις γραπτές πηγές. Το πρόβλημα αυτό είναι ιδιαίτερα οξύ για την ελληνική γλώσσα, με τη διττή, δημώδη και λόγια γραπτή παράδοσή της, καθώς τυχαίνει συχνά οι γραπτές πηγές να διατηρούν, ακόμα και σε πολύ όψιμη περίοδο, την αρχαϊζουσα μορφή των λέξεων. Αντίστροφα, λόγω του προφορικού χαρακτήρα των νεοελληνικών διαλέκτων και την απουσία καταγραφής τους μέχρι τις απαρχές της επιστημονικής γλωσσολογικής έρευνας, είναι δυνατόν αρχαϊκοί διαλεκτικοί τύποι να μαρτυρούνται γραπτώς πολύ μεταγενέστερα από τους «αλλοιωμένους» τύπους της Κοινής ΝΕ. Για παράδειγμα, η λ. *βελανιδέα* μαρτυρείται πολύ παλιότερα (14ος αι. κατά το TLG) από τον «αρχικό» ετυμολογικό τύπο *βαλανιδέα* που διασώζεται σε διαλέκτους (*ΙΑΝΕ* λ. *βαλανιδεά*). Στις περιπτώσεις αυτές, το γλωσσολογικό κριτήριο της λογικής εξελικτικής σειράς των φωνητικών και μορφολογικών μεταβολών θα πρέπει να υπερισχύει του πραγματολογικού κριτηρίου της γραπτής μαρτυρίας.

β) Για τις περισσότερες φωνητικές μεταβολές της Νέας Ελληνικής δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί μια συγκεκριμένη χρονολόγηση, καθώς στην πλειοψηφία τους εντοπίζονται στη μεταγενέστερη περίοδο και δη στους τελευταίους προχριστιανικούς ή πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες· ένα μεγάλο μέρος δηλαδή των βασικών μεταβολών εμφανίζονται σχεδόν ταυτόχρονα. Επιπλέον, ορισμένα φωνητικά φαινόμενα δεν μπορούν να θεωρηθούν συλλήβδην ως αρχαϊσμοί ή νεωτερισμοί και άρα να προκαλέσουν την τοποθέτηση των τύπων που τα περιέχουν σε μια πάγια θέση στη σειρά χρονολογικής εξέλιξης, καθώς κάτι τέτοιο εξαρτάται κατά περιπτώσει από τις ιδιότητες του φαινομένου και του υπό εξέταση λεξήματος. Για παράδειγμα, ενώ τα διπλά σύμφωνα απαντούν και στην Αρχαία Ελληνική, οι νεοελληνικές διάλεκτοι εμφανίζουν και νεωτερικά διπλά σε θέσεις μη προβλεπόμενες από την αρχαία φωνολογία (Seiler 1957)· σε μια τέτοια περίπτωση, τύποι με ιστορικά διπλά όπως *άλ-λος*, *ντεκαεν-νέα* θα πρέπει να τοποθετούνται κανονικά πρώτα στην ιστορική σειρά, ενώ

τύποι όπως *ἄθ-θός*, *δέμ-μαν*, θα πρέπει να τοποθετούνται σε μεταγενέστερη θέση. Παρομοίως, η παρουσία του τελικού *-ν* σε ορισμένα μορφολογικά παραδείγματα αποτελεί ευθεία συνέχεια από την Αρχαία Ελληνική (π.χ. δευτερόκλιτα ουδέτερα σε *-ον* και *-ιν* όπως *δέντρον*, *δεμάτιν*, *δεκανίκιν*), ενώ σε άλλα αποτελεί μεταγενέστερο ή μεσαιωνικό νεωτερισμό (π.χ. τριτόκλιτα ουδέτερα σε *-μαν* όπως *δέμ-μαν*, *δέρμαν*), και άρα το κλιτικό παράδειγμα θα πρέπει να συνυπολογίζεται κατά την ιστορική κατάταξη των τύπων.

γ) Οι περισσότεροι τύποι εμφανίζουν πάνω από μία φωνητικές μεταβολές, έτσι ώστε να είναι αδύνατη μια ενιαία ευθύγραμμη τοποθέτησή τους. Η εξέλιξη των τύπων θα μπορούσε γραφηματικά να αναπαρασταθεί πιστότερα ως ένα διακλαδιζόμενο δένδρο, παρά ως μια ευθεία γραμμή. Ως παράδειγμα μιας ακραίας περίπτωσης μπορεί να αναφερθεί η λέξη *Δεκέμβριος*, η οποία έχει υποστεί τουλάχιστον δέκα διαφορετικές φωνητικές μεταβολές, που συνεμφανίζονται και συνδυάζονται με διαφορετικούς τρόπους στους μαρτυρούμενους τύπους της λέξης: αποβολή του ληκτικού *-ο* (*Δεκέμβρης*, *Δεκέβρης*, *Δεκέμβρης*, *Δετσεμβρης*, *Δετσεβρης* κ.ά.), διατήρηση ή επαναφορά του ηχηρού κλειστού [b] μετά από (παρόν ή αποβληθέν) έρρινο (*Δικέβριος*, *Δεκέβρης*, *Δετσεμβρης*, *Δετσεβρης*, *Δετσεβζή*, *Διτσεμβρη*, *Δικέβερ'ς* κ.ά.), αποβολή του ερρίνου [m] προ ηχηρού κλειστού ή τριβομένου (*Δεκέβρης*, *Δετσεβρης*, *Δικέβρης*, *Δεκέβρης*, *Δετσεβρης*, *Δεκέβ'ς*, *Δεκέβεο* κ.ά.), προσθήκη υπερωικού διαφόρων βαθμίδων (*Δετσεμβρης*, *Ντετσεμβρη*, *Διτσεβζή*, *Δεκέβρης*, *Δικέβρης*, *Δετσεβρης*, *Δετσεβρι'ς*, *Δετσεβρο'ς*, *Διτσεβρης* κ.ά.), παρετυμολογική μεταβολή του [e] σε [i] (*Δικέβριος*, *Δικέβρης*, *Δικέβρης*, *Δικέβρης*, *Διτσεβρης*, *Ντιτσεμβρη* κ.α.), μεταβολή του [e] σε [i] λόγω βόρειου φωνηεντισμού (*Δικέμβριους*, *Δικέβριους*, *Δικέμβρο'ς*, *Δικέμβρο'ς*, *Δικέβρο'ς* κ.ά.), αποβολή πρωτογενούς ή/και δευτερογενούς [i] λόγω βόρειου φωνηεντισμού (*Δικέμβρο'ς*, *Δικέμβρο'ς*, *Δικέβρο'ς*, *Δ'κέβρι'ς*, *Δ'τσεβρο'ς*, *Θ'κέμβρο'ς*, *Θ'κέβρι'ς* κ.ά.), αηχοποίηση του αρκτικού ηχηρού τριβομένου εν συμπλέγματι (*Θ'κέμβρο'ς*, *Θ'κέβρι'ς*), αποβολή του αρκτικού ηχηρού τριβομένου (*ετσεμβρης*, *ιτσεμβρης*), κλειστοποίηση του αρκτικού ηχηρού τριβομένου (*Ντεκέμβρης*, *Ντετσεμβρη*, *Ντιτσεμβρη*).

3.2. Κατάταξη τύπων

Με βάση τον παραπάνω προβληματισμό, μια ενιαία και ευθύγραμμη ιστορική κατάταξη των τύπων, η οποία θα προκρίνει ένα μόνον εκ των προταθέντων κριτηρίων (χρονολόγηση γραπτής μαρτυρίας, απόλυτη και σχετική χρονολόγηση γλωσσικής μεταβολής και σταδίων αυτής) είναι αδύνατη. Η συμβιβαστική λύση που υιοθετείται από το *LANE* είναι η ομαδοποίηση των τύπων με βάση μείζονες φωνητικές ή μορφολογικές μεταβολές και η ένταξη των τύπων σε χρονολογική σειρά εντός της κάθε υπο-ομάδας, με εφαρμογή γλωσσοϊστορικών και όχι κειμενικών κριτηρίων. Αυτή είναι και η λύση στην οποία ωθούνται, σε περίπτωση μεγάλης ποικιλότητας τύπων, και τα μείζονα ιστορικά λεξικά άλλων γλωσσών, όπως το OED (βλ. Durkin 1999: 33).

3.3. Ετυμολόγηση και ερμηνεία γλωσσικών μεταβολών

Σύμφωνα με τη νεότερη ετυμολογική έρευνα, η ετυμολόγηση μιας λέξεως δεν περιλαμβάνει απλώς τον εντοπισμό της απώτερης προέλευσής της, αλλά μια σειρά πληροφοριών (χρονολογημένες κειμενικές μαρτυρίες, διαδοχικές σημασιολογικές μεταβολές) που αφορούν την πλήρη καταγραφή της ιστορίας της.³⁸ Εν προκειμένω και με βάση τις αρχές, τους περιορισμούς και τους προβληματισμούς που εκτέθηκαν στις προηγούμενες ενότητες, το ετυμολογικό τμήμα του συντακτικού άρθρου του *LANE* παρέχει μια κατά το δυνατόν πληρέστερη ετυμολόγηση της υπό εξέταση λέξεως, η οποία περιλαμβάνει: α) το άμεσο έτυμο, εφόσον η λέξη προέρχεται από προγενέστερη περίοδο της ελληνικής γλώσσας· β) το απώτερο έτυμο εντός της ελληνικής γλώσσας ή το ξένο έτυμο σε περίπτωση δάνειας λέξης· γ) την πρώτη εμφάνιση στις γραπτές πηγές του κάθε μαρτυρούμενου τύπου· δ) την

38. Για τη θεωρία της ετυμολογίας βλ. γενικά Durkin (2009α) και με ειδική εφαρμογή στη ελληνική γλώσσα Μουσιάδης (2005).

ερμηνεία των φωνητικών και μορφολογικών μεταβολών που οδήγησαν στους μαρτυρούμενους τύπους (βλ. παρακάτω) και ε) όπου χρειάζεται, σύντομη περιγραφή των σημασιολογικών μεταβολών που υπέστη η λέξη. Ειδικότερα ζητήματα που αφορούν την ετυμολόγηση είναι τα εξής:

α) Περιγραφή φωνητικών και μορφολογικών μεταβολών: Ο νέος τόμος του *ΙΛΝΕ* επιχειρεί τον εκσυγχρονισμό και ομογενοποίηση της γλωσσολογικής ορολογίας αναφορικά με τις διαχρονικές φωνητικές και μορφολογικές μεταβολές. Δεν είναι φυσικά δυνατόν να επαναλαμβάνεται για κάθε λέξη και για κάθε τύπο της η εξήγηση της λειτουργίας των μειζόνων φωνητικών μεταβολών της Νέας Ελληνικής και των διαλεκτικών ποικιλιών της (π.χ. βόρειος φωνηεντισμός, τροπή /i/ > /e/ προ του /r/, αποβολή άτονου αρκτικού φωνήεντος, προθετικό φωνήεν /a/ κ.ά.), τα οποία περιγράφονται σε βασικά εγχειρίδια, όπως Jannaris (1897), Χατζιδάκις (1905), Newton (1972) ή Horrocks (2010). Ο χρήστης του *ΙΛΝΕ* προϋποτίθεται ότι έχει έναν βαθμό επάρκειας στη γνώση της ιστορίας της γλώσσας, ώστε να μπορεί να θεωρεί κάποια φωνητικά και μορφολογικά φαινόμενα αυτονόητα· καταβάλλεται όμως προσπάθεια να γίνεται παρουσίαση των φαινομένων αυτών εντός ειδικών λημμάτων του *ΙΛΝΕ* (π.χ. στα λήμματα που αφορούν τα γράμματα του αλφαβήτου και τα φωνήματα που αυτά αναπαριστούν, ή στα λήμματα που αφορούν κλιτικά και παραγωγικά μορφήματα).³⁹ Περισσότερες πληροφορίες δίνονται για περιορισμένης διαλεκτικής εμβέλειας φαινόμενα (π.χ. η τροπή /ð/ > /r/ σε ιδιώματα της καππαδοκικής ή η τροπή [ʎ] > [j] σε κυκλαδικά και δωδεκανησιακά ιδιώματα), με παραπομπές είτε στην σχετική γλωσσολογική βιβλιογραφία είτε σε άλλα λήμματα του *ΙΛΝΕ*, όπου το φαινόμενο έχει σχολιασθεί αναλυτικά. Εμμέσως

39. Αντίθετη άποψη εκφράζει ο Πετρούνας (1985: 312-313), κατά τον οποίο οι βασικές φωνητικές και μορφολογικές μεταβολές («κανόνες») της νέας ελληνικής θα πρέπει να παρατίθενται, έστω και συντομογραφημένα, για τον πληρέστερο κατατοπισμό του χρήστη· η προσέγγιση αυτή όμως τελικά δεν υλοποιήθηκε κατά την σύνταξη του *ΛΚΝ*, προφανώς ως πρακτικά μη εφαρμόσιμη.

3.3. Ετυμολόγηση και
ερμηνεία γλωσσικών
μεταβολών

πληροφορίες σχετικής χρονολόγησης παρέχονται και μέσω της ομαδοποίησης των τύπων στο τυπολογικό τμήμα, αλλά και μέσω της παράθεσης των πρώιμων γραπτών μαρτυριών.

β) Παράθεση αντικρουόμενων ετυμολογήσεων. Έχει υποστηριχθεί (Liberman 1998) ότι ένα ειδικό ετυμολογικό λεξικό οφείλει να συζητά εις βάθος και με πλήρη βιβλιογραφική τεκμηρίωση τις διάφορες απόπειρες ετυμολογήσεως και τα επιχειρήματα υπέρ και κατά της καθεμίας εξ αυτών. Κάτι τέτοιο όμως δεν είναι δυνατόν να εφαρμοσθεί σε ένα πολύτομο ιστορικό λεξικό, το οποίο πρέπει να λαμβάνει υπόψη του και τη λεξικογραφική οικονομία (βλ. και Durkin 1999: 23-26, Seco 1995: 209). Το *LANE* μεριμνά για την κατά το δυνατόν πληρέστερη βιβλιογραφική κάλυψη του κάθε λήμματος με σχετικές παραπομπές, δεν παρέχει όμως αναλυτική συζήτησή τους· επιχειρηματολογεί συνοπτικά σε περιπτώσεις όπου απαιτείται η αιτιολόγηση της υιοθέτησης μιας συγκεκριμένης ετυμολογίας έναντι μιας άλλης (π.χ. λ. δελφίνι) ή σε περιπτώσεις δυσεπίλυτων ετυμολογικών προβλημάτων (π.χ. λ. δεκαοχτούρα).

γ) Διάκριση συγχρονικής και διαχρονικής ετυμολογίας. Για τις λέξεις που δεν μαρτυρούνται προ του 1800 παρέχεται, αντί του χρονολογικού εντοπισμού σε παλαιότερη περίοδο, μια συγχρονική μορφολογική ανάλυση (π.χ. δελφινάρα < δελφίνι + -άρα, δεκαδοσταύρωση < δεκάδι + σταύρωση). Στο σημείο αυτό υπεισέρχεται ένα θεωρητικό πρόβλημα, που αφορά την αντίληψη του φυσικού ομιλητή απέναντι στη γλώσσα του (βλ. σχετικά Hacken και Smyt 2002)· μια παράγωγη ή σύνθετη λέξη κατασκευασμένη με βάση πάγιους παραγωγικούς μηχανισμούς της ελληνικής γλώσσας και με υπαρκτά συνθετικά δεν θα αναλυθεί σε συστατικά από το *LANE*, εάν μαρτυρείται σε παλαιότερη περίοδο (π.χ. δειλινίζω, δερματάκι, λυκόπουλο), αλλά θα αναλυθεί εάν δεν μαρτυρείται (π.χ. δεματάκι, δεντρόπουλο, δεκαρίζω). Για τον φυσικό ομιλητή της Νέας Ελληνικής όμως, και η παλαιότερη λέξη είναι αντιληπτή ως παράγωγη ή σύνθετη, και όχι ως μια «έτοιμη» κληρονομιά από παλαιότερες περιόδους. Παρόμοια είναι η περίπτωση και των λεγομένων «νεοκλασικών» μεταφραστικών

δανείων της σύγχρονης περιόδου (π.χ. *δεοντολογία*, *οξυγόνο*, *τηλέφωνο*), τα οποία είναι επίσης αντιληπτά για τον ομιλητή της Νέας Ελληνικής ως παράγωγα ή σύνθετα αποτελούμενα από αναγνωρίσιμα μορφήματα, οφείλουν όμως να ετυμολογηθούν ως ενιαία δάνεια από κάποια ξένη γλώσσα.

Η ανάλυση μιας μορφολογικά διαφανούς λέξης στα επιμέρους συστατικά της είναι και αυτή μια ετυμολογία, υπό την έννοια ότι απαντά στο ερώτημα «από πού βγαίνει η τάδε λέξη». Ενώ όμως η λέξη μπορεί να παραμένει φωνητικά αμετάβλητη (πάντοτε με τον βασικό περιορισμό της θεμελιακής διαφοράς μεταξύ αρχαιοελληνικής και νεοελληνικής φωνολογίας που αναφέρθηκε παραπάνω), η συγχρονική μορφολογική της ανάλυση μπορεί να μεταβάλλεται ανά εποχές καθώς μεταβάλλεται το μορφολογικό σύστημα της γλώσσας (όρια μορφημάτων, λειτουργικοί ρόλοι μορφημάτων κλπ.).⁴⁰ Το *ΙΛΝΕ* δεν μπορεί λοιπόν να στοχεύει σε μια συγχρονική μορφολογική ανάλυση ή κατ' επέκτασιν σε αυτό που η συγχρονική μορφολογική ανάλυση αντικατοπτρίζει, δηλαδή το γλωσσικό σύστημα/γλωσσική ικανότητα του φυσικού ομιλητή μιας συγκεκριμένης γλωσσικής κοινότητας (του ομιλητή της Κοινής ΝΕ εν προκειμένω). Πρωταρχικός στόχος είναι η διαχρονική εξέταση του λεξιλογίου όχι από την οπτική μιας συγκεκριμένης συγχρονίας ή μιας συγκεκριμένης θεωρητικής μορφολογικής προσέγγισης, αλλά από τη σκοπιά της ιστορικής

40. Για παράδειγμα, μια λέξη όπως *σκυλάκιον* θα πρέπει να αναλυθεί στην Αρχαία Ελληνική ως θ. *σκυλακ-* (*σκύλαξ*) + υποκοριστικό επίθημα *-ιον*, ενώ στη Νέα Ελληνική ως θ. *σκυλ-* (*σκύλος*) + υποκοριστικό επίθημα *-άκι*. Το επίθημα *-ακι* δημιουργήθηκε ακριβώς από μετατόπιση ορίων μορφήματος σε περιπτώσεις συνδυασμού του επιθήματος *-ιον* με θέματα που έληγαν σε *-ακ* (βλ. Jannaris 1897: 292-293). Παρομοίως, ανάλογα με το θεωρητικό πρότυπο μορφολογικής ανάλυσης που υιοθετεί κανείς, ένα ουσιαστικό όπως *λόγος* μπορεί να αναλυθεί ως *λόγος* ή *λόγο-ς* για την Αρχαία Ελληνική και ως *λόγο-ς* ή *λόγ-ος* για τη Νέα Ελληνική.

3.3. Ετυμολόγηση και
ερμηνεία γλωσσικών
μεταβολών

τεκμηρίωσης,⁴¹ η οποία θα αποτελέσει τη βάση για την όποια μεταγενέστερη θεωρητική προσέγγιση ή ανάλυση. Αυτός είναι και ο λόγος που ο τρόπος δήλωσης της ετυμολογίας/μορφολογικής ανάλυσης στην περίπτωση σύγχρονων λέξεων δεν απομακρύνεται, στο νέο τόμο του *LANE*, πολύ από τους προηγούμενους (π.χ. *δεκάδιπλος* < αριθμ. δέκα + επιθ. διπλός), συμπληρώνεται όμως, για λόγους ακριβείας της περιγραφής, εντός παρενθέσεως από συγχρονική ανάλυση όπου η παραγωγή δεν είναι απόλυτα διαφανής. Τέτοιες είναι π.χ. οι περιπτώσεις όπου το παράγωγο/σύνθετο δεν συμπίπτει πλήρως με τα συστατικά του στοιχεία και υπάρχει ένα επιπλέον παραγωγικό επίθημα ή/και η βάση περιέχει κάποιο αλλόμορφο που δεν διαφαίνεται από τον λημματικό τύπο των επιμέρους συστατικών (π.χ. *δεκαβύζης* < αριθμτ. δέκα + ουσ. βυζί (θ. δεκα- και βυζ- και παραγωγ. επίθμ. -ης).

δ) Περιγραφή σημασιολογικών μεταβολών. Η παρακολούθηση της σημασιολογικής ιστορίας μιας λέξεως γίνεται αποσπασματικά εντός του σημασιολογικού τμήματος του συντακτικού άρθρου, καθώς: α) δεν αναφέρονται οι σημασίες που δεν μαρτυρούνται από το 1800 και μετά (βλ. και παραπάνω) και β) οι σημασίες δεν παρατίθενται με χρονολογική σειρά, από την παλαιότερη προς τη νεότερη, αλλά με εννοιολογική σειρά, από την πιο βασική στην πιο περιφερειακή (βλ. αναλυτικά Μπασέα-Μπεζαντάκου στον παρόντα τόμο), πρακτική που υιοθετείται και στα περισσότερα ιστορικά λεξικά κατά το πρότυπο του OED (βλ. π.χ. Seco 1995: 210-211 για το ιστορικό λεξικό της ισπανικής και Zgusta 1971: 202, 275 για θεωρητική συζήτηση).

41. Βλ. και Chauveau (2005): 1-2: «C'est une chose que de découper un mot construit en ses différents éléments et une autre de déterminer le programme dérivationnel dont il est issu [...] La notice historique n'a pas à faire des étymologies synchroniques, mais doit reconstituer la formation originelle en inscrivant la dérivation qu'elle propose dans un moule, un programme dérivationnel qui a été actif et productif, c'est-à-dire combinant une base et un suffixe ou des suffixes dont suffisamment d'exemples nous prouvent qu'ils ont été compatibles à l'époque de la dérivation».

Για να αντισταθμιστεί αυτή η δυσχέρεια, το ετυμολογικό τμήμα του συντακτικού άρθρου παρέχει, όπου είναι απαραίτητο, και μια συνολική, συνοπτική εξέταση της σημασιολογικής ιστορίας της λέξεως (βλ. π.χ. λήμμα *δείκτης*).

4. Συμπεράσματα

Το *ΙΑΝΕ* αποτελεί ένα μείζον και μοναδικό στο είδος του εγχείρημα για την ελληνική γλώσσα, το οποίο εντάσσεται ενσυνείδητα στην τυπολογία των μεγάλων εθνικών ιστορικών λεξικών και έχει διαμορφώσει ένα συνεπές και συγκεκριμένο πλαίσιο λεξικογραφικής πρακτικής, όπως διαφαίνεται από την παρούσα εξέταση της ιστορικής του διάστασης και των επιμέρους ζητημάτων που αυτή συνεπάγεται. Ελπίζεται ότι ο νέος υπό έκδοση τόμος του θα αναδείξει με πρακτικό τρόπο τα όσα συζητήθηκαν εδώ θεωρητικά, συνεισφέροντας τόσο στην γνώση της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας όσο και στην πρόωθηση του επιστημονικού κλάδου της ιστορικής λεξικογραφίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Α) Λεξικά

- Βυζάντιος: Δ. Σκαρλάτος Βυζάντιος (1835): *Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου, μεθρομηνευμένης εἰς τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν καὶ τὸ γαλλικὸν [...]*, Ἀθήναι: Βασιλικὴ Τυπογραφία, 2η ἐκδοσὴ 1857, 3η ἐκδοσὴ 1874
- Γαζής: Ἄνθιμος Γαζής (1809-1816): *Λεξικὸν Ἑλληνικὸν πρὸς χρῆσιν τῶν περὶ τοὺς παλαιοὺς συγγραφεῖς ἐνασχολουμένων*. Ἐν Βενετίᾳ: τύποις Μιχαήλ τοῦ Γλυκῦ
- Δημητράκος: Δ. Β. Δημητράκος (εκδ.) (1936-1953): *Μέγα Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*. Ἀθήναι: Δημητράκος
- Κουμανούδης: Σ. Κουμανούδης (1900): *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, τ. 1-2. Ἀθήναι: Π.Δ. Σακελλάριος
- Κριαράς: Ε. Κριαράς (εκδ.) (1968-): *Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημώδους Γραμματείας 1100-1669*, τ. 1-18 (α-ραβέντι). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ἑλληνικῆς Γλώσσας
- Κωνσταντίνου: Γεώργιος Κωνσταντίνου (1757): *Λεξικὸν τετράγλωσσον, περιέχον δηλαδὴ τὰς τέσσαρας ταύτας διαλέκτους, Ἑλληνικὴν, πεζὴν ἤτοι ἀπλὴν Ῥωμαϊκὴν, Λατινικὴν καὶ Ἰταλικὴν [...]*, Ἐνετίησι: παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι
- Λάουνδς: Λάουνδς, Ἴ. (1827): *Λεξικὸν τῆς ἀγγλικῆς καὶ γραικικῆς γλώσσης. Εἰς τὸ ὁποῖον προτίθεται μίᾳ σύντομος γραμματικὴ τῆς Ἀγγλικῆς διαλέκτου*. Corfu: printed at the Government Press
- ΛΚΝ: (1998): *Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς*. Θεσσαλονίκη: Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν
- Ψύλλας: Γ. Ψύλλας (1836): *Ἐπιτομὴ λεξικοῦ τῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τὴν σημερινήν*. Ἀθήναι: Ἀ. Ἀργελίδης
- Andriotis: Ν. Andriotis (1974): *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
- Azarian: Α. καὶ S. Azarian (1848): *Νέον Λεξικὸν τετράγλωσσον τῆς ἑλληνικῆς, ἰταλικῆς, ἀρμενικῆς καὶ τουρκικῆς γλώσσης*. Βιέννη: τυπογραφία P.P. Mechitaristi

- BDAG*³: F. W. Danker (εκδ.) (2000): *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*. 3d ed. based on Walter Bauer's *Griechisch-deutsches Wörterbuch [...]*. Chicago/London: University of Chicago Press
- Caracausi: G. Caracausi (εκδ.) (1990): *Lessico greco della Sicilia e dell'Italia meridionale (secoli X-XV)*. Palermo: Centro di studi filologici e linguistici siciliani
- Dehèque: F. D. Dehèque (1925): *Dictionnaire grec moderne français, contenant les acceptions des mots, leur étymologie ancienne ou moderne, et tous les temps irréguliers des verbes [...]*. Paris: Jules Duplessis et Cie
- DELG*: P. Chantraine (1968-80): *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*. Paris: Klincksieck
- DGE*: F. R. Adrados (εκδ.) (1980-): *Diccionario Griego-Español*, τ. 1-7 (α- ἔξαυος). Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- DMic*: F. Aura-Jorro και F. R. Adrados (εκδ.) (1985-1993): *Diccionario Micénico*, τ. 1-2. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas
- Ducange: Carolus du Fresne, dominus Ducange (1688): *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*. Lugduni, apud Anissonios, J. Posuel & C. Rigaud
- DWB*: J. Grimm & W. Grimm (1852-1961): *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig/Stuttgart: S. Hirzel, Β' έκδ. (1965-)
- EDG*: R. S. P. Beekes (εκδ.) (2010): *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden: Brill
- FEW*: W. von Wartburg (εκδ.) (1928-2002): *Französisches etymologisches Wörterbuch*. Basel: Zbinden
- GEW*: H. Frisk (1954-72): *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter Verlag
- LANE*: (1933-): *Ιστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, τῆς τε κοινῶς ὀμιλουμένης καὶ τῶν ἰδιωματῶν*, τ. 1-5 (α-δαχτυλωτός). Ἀθῆναι: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν
- Kluge²⁴: F. Kluge (εκδ.) (1883): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin/New York: Walter de Gruyter. 24η έκδ. E. Seebold (εκδ.), 2002
- Lampe: G. W. H. Lampe (εκδ.) (1961): *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford: Clarendon Press

- LBG:** E. Trapp (εξδ.) (1994-): *Lexikon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.-12. Jahrhunderts*, τ. 1-7 (Α-ταριχευτικός). Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften
- LfGE:** (1955-2010): *Lexikon des frühgriechischen Epos. Im Auftrag der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, vorbereitet und herausgegeben vom Thesaurus Linguae Graecae*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- LIV²:** H. Rix (εξδ.) (2001²): *Lexikon der indogermanischen Verben*. Wiesbaden: Dr Ludwig Reichert Verlag
- Lowndes:** Lowndes, I. (1837): *Modern Greek and English Lexicon, to which is prefixed an Epitome of Modern Greek grammar*. Corfu: Printed for the Author
- LSJ⁹:** (1996): H. G. Liddell και R. Scott (εξδ.) (1996): *A Greek-English Lexicon. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie and the cooperation of many scholars. With a revised supplement*. Oxford: Clarendon Press
- Montanari:** F. Montanari (2004): *Vocabolario della lingua Greca*. Torino: Loescher
- NIL:** D. Wodtko, B. Irslinger και C. Schneider (εξδ.) (2008): *Nomina im Indogermanischen Lexikon*. Heidelberg: Carl Winter Verlag
- OED:** (1884-1933, 1972-1989): *Oxford English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press
- Rigaltius:** Nicolaus Rigaltius (1601): *Glossarium Τακτικὸν μιζοβάρβαρον*. Paris: Drouart
- Somavera:** *Θησαυρὸς τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς φράγκικῆς γλώσσας, ἤγουν λεξικὸν ρωμαϊκὸν καὶ φράγκικὸν πλουσιώτατον [...] Tesoro della lingua greca volgare ed italiana, cioè riccissimo dizionario greco-volgare et italiano [...] Opera postuma dal Padre Alessio da Somavera, Capucino Francese [...]*. Parigi: appresso Michele Guignard, 1709
- Sophocles:** E. A. Sophocles (1914): *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine periods (from BC 146 to AD 1100)*. Cambridge, Mass: Harvard University Press
- TLF:** P. Imbs και B. Quemada (εξδ.) (1960-1994): *Trésor de la langue française: Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècles*. τ. 1-16. Paris: Gallimard

B) Μελέτες

- Αλεξίου, Σ. (1993): «Η όρολογία των περιόδων της λογοτεχνίας μας». Στο Ν.Μ. Παναγιωτάκης (εκδ.), *Άρχες της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, τ. 1. Βενετία: Ίνστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 54-60
- Γιακουμάκη, Ε., Χ. Καραντζή και Ι. Μανωλέσσου (2004): «*LANE* και ηλεκτρονική λεξικογραφία», *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας, Ρέθυμνο, 18-21 Σεπτεμβρίου 2003*, [e-book]
- Γκίνης, Δ. Σ. και Β. Μέξας (1939-1957): *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863: Αναγραφή των κατά την χρονικήν ταύτην περιόδον όπουδήποτε έλλημιστι έκδοθέντων βιβλίων και έντύπων έν γένει μετά πίνακος έφημερίδων και περιοδικών τής περιόδου ταύτης*, τ. 1-3. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών
- Καζάκης, Ι. (εκδ.) (2003): *Η λεξικογραφία της αρχαίας, μεσαιωνικής και νέας ελληνικής γραμματείας. Παρούσα κατάσταση και προοπτικές των σύγχρονων λεξικογραφικών εγχειρημάτων*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας
- Καψωμένος, Σ. (1985): *Από την ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Θεσσαλονίκη: Ίνστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών
- Μανωλέσσου, Ι. (2008): «Μεσαιωνική γραμματική και ιστορική διαλεκτολογία: παρατηρήσεις με βάση την κυπριακή διάλεκτο». *Πρακτικά του 5ου Διεθνούς Συνεδρίου Νεοελληνικής Διαλεκτολογίας*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 425-448
- Μανωλέσσου, Ι. και Δ. Θεοφανοπούλου-Κοντού (2011): «Γραμματικές της νεότερης ελληνικής: από το Νικόλαο Σοφιανό (περ. 1550) έως το Δημήτριο Βενιέρη (1799)». Στο Μπαμπινιώτης (εκδ.) (2011): 103-121
- Μηνάς, Κ. (2003²): *Η γλώσσα των δημοσιευμένων μεσαιωνικών εγγράφων της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2002⁵): *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία*. Αθήνα
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2012⁴): «Τα λεξικά της νέας ελληνικής». Στο Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Δ' έκδοση, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 32-36
- Μπαμπινιώτης, Γ. (εκδ.) (2011): *Το γλωσσικό ζήτημα. Σύγχρονες προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων
- Μωυσιάδης, Θ. (2005): *Ετυμολογία. Εισαγωγή στη μεσαιωνική και νεοελληνική ετυμολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

- Ευδόπουλος, Γ. (2008): *Λεξικολογία. Εισαγωγή στην ανάλυση της λέξης και του λεξικού*. Αθήνα: Πατάκης
- Παντελίδης, Ν. (2007): «Κοινή δημοτική: παρατηρήσεις στη διαδικασία διαμόρφωσής της». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 27: 337-347
- Παντελίδης, Ν. (2008): «Η ενοποίηση του παρωχημένου: Ιστορική προσέγγιση με βάση τη μαρτυρία των νεοελληνικών διαλέκτων». Στο Α. Μόζερ, Α. Μπακάκου-Ορφανού, Χ. Χαραλαμπίδης και Δ. Χειλά-Μαρκοπούλου (εκδ.), *Γλώσσης χάριν. Τόμος αφιερωμένος από τον Τομέα Γλωσσολογίας στον καθηγητή Γεώργιο Μπαμπινιώτη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 289-302
- Παπαδόπουλος, Θ. Ι. (1984-1986): *Έλληνική βιβλιογραφία (1466ci-1800)*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών
- Παπαναστασίου, Γ. (2008): *Νεοελληνική ορθογραφία. Ιστορία, θεωρία, εφαρμογή. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών*
- Περάκης, Σ. (1994): *Λεξικολογία και λεξικογραφία. Νεοελληνική λεξικογραφία (1523-1974)*. Αθην. διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Πετρούνιας, Ε. (1985): «Τα λεξικά της νέας ελληνικής, οι ετυμολογίες τους, και οι ετυμολογίες του Λεξικού του Ιδρύματος Τριανταφυλλίδη». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 3: 307-416
- Πετρούνιας, Ε. (2001): «Η προφορά τής κλασικής Ελληνικής». Στο Α.Φ. Χριστίδης (εκδ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 410-420
- Ράλλη, Α., Δ. Μελισσαροπούλου και Σ. Τσολακίδης (2007): «Ο παρακείμενος στη νέα ελληνική και στις διαλέκτους: παρατηρήσεις για τη μορφή και την εξέλιξή του». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 27: 361-372
- Σαββίδης, Γ. Π. (1993): «Πότε άραγες αρχίζει ή νεότερη ελληνική λογοτεχνία;», στο Ν. Μ. Παναγιωτάκης (εκδ.), *Άρχες τής νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, τ. 1. Βενετία: Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 37-41
- Σετάτος, Μ. (1969): *Τὰ ἐτυμολογικά-σημασιολογικά ζεύγη τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*. Διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- Χαραλαμπίδης, Χ. (1997): «Ιστορικές περιόδοι της ελληνικής γλώσσας». Στο *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος*, τ. 1. ΕΛΛΑΣ. Η ιστορία και ο πολιτισμός του ελληνικού έθνους από τις απαρχές μέχρι σήμερα. Αθήνα, 27-28
- Χαραλαμπίδης, Χ. (2003): «Το Ιστορικό Λεξικό της Ακαδημίας Αθηνών». Στο Καζάκης (εκδ.) (2003): 97-109

- Χατζιδάκις, Γ. Ν. (1905): *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά*, τ. Α'. Αθήναι: Π.Δ. Σακελλάριος
- Χατζιδάκις, Γ. Ν. (1930): «Περὶ τῆς διαιρέσεως τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς διαφόρους περιόδους». *ΕΕΒΣ* 7: 227-230 [= *Γλωσσολογικαὶ Ἔρευναι* Α'. Αθήναι 1980, Ἔστια, 9-12]
- Adrados, F. R. (1991): «Dictionaries of Indo-European and their problems». *Lexicographica* 7: 11-24
- Aitken, A. J. (1971): «Historical Dictionaries and the Computer». Στο R.A. Wisbey (εκδ.), *The Computer in Literary and Linguistic Research*. Cambridge: CUP, 3-17
- Alinei, M. (1991): «The problem of dating in historical linguistics». *Folia Linguistica Historica* 12.1-2: 107-126
- Alinei, M. (1994): «Thirty five definitions of etymology: or, etymology revisited». Στο W. Winter (εκδ.), *On Languages and Language. The Presidential Addresses of the 1991 Meeting of the Societas Linguistica Europea*. Berlin: Mouton De Gruyter, σ. 1-26
- Alpers, K. (1990): «Griechische Lexikographie in Antike und Mittelalter. Dargestellt an ausgewählten Beispielen». Στο H. A. Koch (εκδ.), *Welt und Information. Wissen und Wissenvermittlung in Geschichte und Gegenwart*. Stuttgart: J. B. Metzler, 14-38
- Andronache, M. (2010): «Le problème de la continuité en lexicologie historique». *Studi italiani di linguistica teorica e applicata* 38: 263-280
- Baider, F. (2007): «The death of the author, the birth of the lexicographer: How French historical dictionaries construct history». *International Journal of Lexicography* 20: 67-83
- Bassea-Bezantakou, Ch. (2005): «Dialect dictionaries. Synchronic and diachronic dimensions of the material». Στο V. Sabatakakis και P. Vejleskov (εκδ.), *Filia. Studies in honour of Bo-Lennart Eklund*. Lund: Media Tryck, 27-40
- Bassea-Bezantakou, Ch. (2010): «The Research Centre for Modern Greek Dialects - Historical Dictionary». Στο A. Ralli, B. D. Joseph, M. Janse και A. Karasimos (εκδ.), *Proceedings of the 4th International Conference on Modern Greek Dialects and Linguistic Theory. Chios 11-13 June 2009*. University of Patras, 10-15. [e-book]
- Beltrami, P. και S. Fornara (2004): «Italian historical dictionaries: From the Accademia della Crusca to the web». *International Journal of Lexicography* 17: 357-384

- Boned Colera, P. και J. Rodriguez Somolinos (1998): *Repertorio bibliográfico de la lexicografía griega (RBLG) [Diccionario griego-español. Anejo III]*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas
- Browning, R. (1994): *Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα, μεσαιωνικὴ καὶ νέα*. Ἀθήνα: Παπαδήμας
- Carpinato, C. (2000): «Appunti di lessicografia in greco volgare». Στο Σ. Κακλαμάνης, Α. Μαρκόπουλος και Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 107-39
- Chauveau, J.-P. (2005): «Remarques sur la dérivation dans les notices historiques et étymologiques du Trésor de la langue française». Στο Ε. Buchi (εκδ.), *Actes du Séminaire de méthodologie en étymologie et histoire du lexique (Nancy/ATILF, année universitaire 2005/2006)*. Ηλεκτρονική δημοσίευση στο http://www.atilf.fr/atilf/seminaires/Seminaire_Chauveau_2005-11.pdf
- Chauveau, J.-P. και Ε. Buchi (2011): «État et perspectives de la lexicographie historique du français». *Lexicographica* 27: 102-122
- Christmann, R. και Th. Schares (2003): «Towards the user: The digital edition of the Deutsches Wörterbuch by Jacob und Wilhelm Grimm». *Literary and Linguistic Computing* 18: 11-22
- Considine, J. (1998): «Why do large historical dictionaries give so much pleasure to their owners and users?». Στο T. Fontenelle, P. Hilligsmann, A. Michiels, A. Moulin και S. Theissen (εκδ.), *EURALEX '98: Papers Submitted to the Eighth EURALEX International Congress on Lexicography*. Liège: University of Liège, 579-587
- Considine, J. (2010): «Historical dictionary projects». Στο J. Considine (εκδ.), *Current Projects in Historical Lexicography*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, vii-xxx
- Dendien, J. και J.-M. Pierrel (2003): «Le Trésor de la Langue Française Informatisé. Un exemple d'informatisation d'un dictionnaire de langue de référence». *TAL-Traitement automatique des langues* 44: 11-37
- Dickey, E. (2007): *Ancient Greek Scholarship. A Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica, and Grammatical Treatises, from Their Beginnings to the Byzantine Period*. Oxford: OUP
- Drysdale, P. (1989): «Etymological information in the general monolingual dictionary», στο Hausmann (εκδ.) 1989-1990, τ. 1, 525-530
- Durkin, Ph. (1999): «Root and branch: Revising the etymological component of the Oxford English Dictionary». *Transactions of the Philological Society* 97: 1-49

- Durkin, Ph. (2004): «Loanword etymologies in the third edition of the *OED*. Some questions of classification». Στο Ch. J. Kay (εκδ.), *New Perspectives on English Historical Linguistics: Selected Papers from 12 ICEHL. Glasgow, 21-26 August 2002. Volume II: Lexis and Transmission*. Amsterdam: Benjamins, σ. 79-90
- Durkin, Ph. (2006²): «Etymology». Στο K. Brown (εκδ.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Amsterdam/London: Elsevier, σ. 260-267
- Durkin, Ph. (2009α): *The Oxford Guide to Etymology*. Oxford: OUP
- Durkin, Ph. (2009β): : «Dialect and non-standard language in the new edition of the *Oxford English Dictionary*». Ομιλία στο συνέδριο 6. *Arbeitstreffen deutschsprachiger Akademiewörterbücher. Berlin, 2.-5. September 2009*. Διαδικτυακά διαθέσιμη στο <http://dwb.bbaw.de/tagung09/pdf/Durkin.pdf>
- Eickmans, H. (2012): «Wordenboek der Nederlandse Taal». Στο Haß (εκδ.) 2012, 271-292
- Forssmann, B. (1990): «Das etymologische Wörterbuch rekonstruierter Sprachen». Στο Hausmann (εκδ.) (1989-1990), τ. 2, 1335-1342
- Gangutia, E. (2003): «Το *Diccionario Griego-Español*: η παρούσα κατάσταση του». Στο Καζάζης (εκδ.) (2003), 66-75
- Georgacas, D. J. και B. Georgacas (1990): «The lexicography of Byzantine and Modern Greek». Στο Hausmann *et al.* (εκδ.) (1989-1990), τ. 2, 1705-1713
- Gignac, F. T. (1976-1981): *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods*. Milano: Cisalpino-Goliardica
- Haß, U. (2011): «Chancen und Perspektiven der historischen Lexikografie des Deutschen». *Lexicographica* 27: 45-61
- Haß, U. (εκδ.) (2012): *Große Lexika und Wörterbücher Europas. Europäische Enzyklopädien und Wörterbüchern in historischen Porträts*. Berlin: De Gruyter
- Hausmann, F. J., O. Reichmann, H. E. Wiegand και L. Zgusta (εκδ.) (1989-1990): *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, τ.1-3. Berlin: De Gruyter
- Hoffmann, O., A. Debrunner και A. Scherer (1994): *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, τ. 2, Βασικά ζητήματα και γνωρίσματα της μετακλασικής ελληνικής. Θεσσαλονίκη: Άφοι Κυριακίδη
- Holton, D. και I. Manolissou (2010): «Medieval and Early Modern Greek». Στο E. Bakker (εκδ.), *A Companion to the Ancient Greek Language*. Oxford: Wiley-Blackwell, 539-563

- Horrocks, G. (2010): *Greek: a History of the Language and its Speakers*. Oxford: Wiley-Blackwell
- Jannaccone, S. (1951): «Sur l'hypercorrection en grec». *Neophilologus* 35: 151-161
- Jannaris, A. (1897): *An Historical Greek Grammar, chiefly of the Attic dialect*. London: McMillan
- Kinable, D. (2006): «Computerized restoration of historical dictionaries: uniformization and date-assigning in dictionary quotations of the *Woordenboek der Nederlandsche Taal*». *Literary and Linguistic Computing* 21: 295-310
- Kirkness, A. (2012): «Das Deutsche Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm». Στο *Haß (εξδ.)* (2012), 211-232
- Kozianka, M. (2009): «Dialektlexikographische Angaben im etymologischen Wörterbuch des Althochdeutschen». Ομιλία στο συνέδριο 6. *Arbeitstreffen deutschsprachiger Akademie Wörterbücher. Berlin, 2.-5. September 2009*. Διαδικτυακά διαθέσιμη στο <http://dwb.bbaw.de/tagung09/pdf/Kozianka.pdf>
- Kramer, J. (2011): «Stand und Perspektiven der historischen Lexikographie des byzantinischen Griechisch». *Lexicographica* 27: 31-44
- Kühn, P. και U. Püschel (1983): «Die Rolle des mundartlichen Wortschatzes in den standardsprachlichen Wörterbüchern des 17. bis 20. Jahrhunderts». Στο W. Besch, U. Knoop, W. Putschke και H. Wiegand (εξδ.), *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*, τ. 2. Berlin/New York: De Gruyter, 1367-1398
- Landolt, C. (2007): «Neuere Entwicklungen in der historischen Dialektlexikographie des Deutschen». *Lexicographica* 23: 151-172
- Legrand, E. (1885-1906): *Bibliographie hellénique : ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des grecs aux XVe et XVIe siècle*, τ. 1-4. Paris: Leroux
- Legrand, E. (1894-1903): *Bibliographie hellénique : ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-septième siècle*, τ. 1-5. Paris: Picard
- Legrand, E. (1918-1928): *Bibliographie hellénique : ou, Description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-huitième siècle*. Paris: Garnier
- Lejeune, M. (1972): *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*. Paris: Klincksieck
- Liberman, A. (1998): «What can we expect from a new dictionary of English etymology?». Στο T. Fontenelle, P. Hilligsmann, A. Michiels, A. Moulin και S. Theissen (εξδ.), *EURALEX '98: Papers Submitted to the Eighth EURALEX International Congress on Lexicography*. Liège: University of Liège, 459-465

- Mackridge, P. (2009): *Language and National Identity in Greece, 1766-1976*. Oxford: OUP
- Malkiel, Y. (1976): *Etymological Dictionaries: A Tentative Typology*. Chicago: University of Chicago Press
- Malkiel, Y. (1990): «Das etymologische Wörterbuch von Informanten- und Korpusssprachen». Στο Hausmann *et al.* (εκδ.) 1989-1990, τ. 2, 1323-1334
- Manolessou, I. (2010): «Modern Greek dialectology and the Grammar of Medieval Greek». Στο A. Ralli, B. D. Joseph, M. Janse και A. Karasimos (εκδ.), *Proceedings of the 4th International Conference on Modern Greek Dialects and Linguistic Theory, Chios, 11-13 June 2009*. University of Patras, 16-23 [e-book]
- Manolessou, I. και N. Toufexis (2009): «Phonetic change in Medieval Greek: Focus on liquid interchange». *Proceedings of the 8th International Conference on Greek Linguistics, Ioannina, August 30th- September 2th 2007*. 291-306 [e-book]
- Manolessou, I. και N. Toufexis (2011): «Corpus linguistics in historical dialectology: a case study of Cypriot». Στο M. Janse, B. Joseph, P. Pavlou, A. Ralli και S. Armosti (εκδ.), *Studies in Modern Greek Dialects and Linguistic Theory*. Nicosia: Research Center of Kykkos Monastery, 305-320
- McMahon, A. M. S. (2005): *Ιστορική γλωσσολογία: η θεωρία της γλωσσικής μεταβολής*. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Merkin, R. (1983): «Historical Dictionaries». Στο R.R.K. Hartmann (εκδ.), *Lexicography: Principles and Practice*. London: Academic Press, 123-133
- Minon, S. (2007): *Les inscriptions éléennes dialectales (VIe-I^e siècle avant J.-C.)*, t. 2, *Grammaire et vocabulaire institutionnel* [Hautes études du monde greco-romain 38]. Genève: Droz
- Mugglestone, L. (2012): «Das Oxford English Dictionary». Στο Haß (εκδ.) 2012, 233-252
- Newton, B. (1972): *The Generative Interpretation of Dialect. A Study of Modern Greek Phonology*. Cambridge: CUP
- Paraschkeow, B. (2002): «Zur lexikographischen Darstellung des Phänomens etymologischer Duplizität». *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 30: 23-55
- Paraschkeow, B. (2004): *Wörter und Namen gleicher Herkunft und Struktur: Lexikon etymologischer Dubletten im Deutschen*. Berlin: De Gruyter
- Pernot, H. (1907): *Girolamo Germano, Grammaire et vocabulaire du grec vulgaire, publiés d'après l'édition de 1622* [Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue et de la littérature néo-helléniques 3.1], Fontenay-sous-bois

- Philippa, M. (1993): «The treatment of loanwords in the new Etymological Dictionary of the Dutch language». Στο R. H. Bremmer και J. van den Berg (εκδ.), *Current Trends in West Germanic Etymological Lexicography. Proceedings of the Symposium held in Amsterdam 12-13 June 1989*. Leiden: Brill, 47-56
- Phillips, B. S. (2006): *Word Frequency and Lexical Diffusion*. Palgrave: McMillan
- Reichmann, O. (1990α): «Formen und Probleme der Datenerhebung I: Synchronische und diachronische historische Wörterbücher». Στο Hausmann *et. al.* (εκδ.) 1989-1990, τ. 2, 1588-1611
- Reichmann, O. (1990β): «Das gesamtsystembezogene Wörterbuch». Στο Hausmann *et. al.* (εκδ.) 1989-1990, τ. 2, 1391-1416
- Reichmann, O. (2007): «Stand und Aufgaben der historischen Lexikographie des Deutschen». *Lexicographica* 23: 199-230
- Reiner, E. (1990): «Le dictionnaire de doublets». Στο Hausmann *et. al.* (εκδ.) 1989-1990, τ. 2, 1241-1245
- Rey, A. (1971): «Le dictionnaire étymologique de W. Von Wartburg: structures d'une description diachronique du lexique». *Langue française* 10: 83-106
- Riesenfeld, H. και B. Riesenfeld (1954): *Repertorium Lexicographicum Graecum. A Catalogue of Indexes and Dictionaries to Greek Authors*. Stockholm: Almqvist & Wiksell
- Salmon-Alt, S. (2006): «Data structures for etymology. Towards an etymological lexical network». Στο E. Corino, C. Marcello και C. Onesti (εκδ.), *Atti del XII Congresso Internazionale di Lessicografia. Torino, 6-9 Settembre 2006. Proceedings XII EURALEX International Congress*. Alessandria: Edizioni dell' Orso, 79-88
- Schafroth, E. (2012): «Trésor de la langue française (informatisé)». Στο Haß (εκδ.) 2012, 367-404
- Schmidt, H. (1986): *Wörterbuchprobleme. Untersuchungen zu konzeptuellen Fragen der historischen Lexikographie* (Reihe Germanistische Linguistik 65). Tübingen: M. Niemeyer
- Schmidt, H. (1987): «Probleme der historischen Lexikographie». *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 15.2: 129-140
- Seco, M. (1995): «El diccionario histórico de la lengua española». *International Journal of Lexicography* 8: 203-219
- Seebold, E. (1996): «Zur Aufnahme regionaler Wörter in einem umfassenden etymologischen Wörterbuch». Στο E. Bremer και R. Hildebrandt (εκδ.), *Stand und*

- Aufgaben der deutschen Dialektlexikographie. II. Brüder-Grimm-Symposion zur historischen Wortforschung.* Berlin/New York: De Gruyter, 29-36
- Seiler, H. (1957): «Das Problem der sog. Geminaten in den neugriechischen Dialekten, mit besonderer Berücksichtigung einiger Dodekanes-Dialekten». *Glotta* 36: 209-234
- Simpson, J., E Weiner και P. Durkin (2004): «The Oxford English Dictionary today». *Transactions of the Philological Society* 102: 335-381
- Steinfeld, N. (2006): «Observations méthodologiques sur la traque des premières attestations en lexicologie historique (domaine français)». Στο E. Buchi (εκδ.), *Actes du Séminaire de méthodologie en étymologie et histoire du lexique (Nancy/ATILF, année universitaire 2005/2006)*. Ηλεκτρονική δημοσίευση στο http://www.atilf.fr/atilf/seminaires/Seminaire_Steinfeld_2005-11.pdf.
- Ten Hacken, P. και D. Smyt (2002): «Word formation versus etymology in electronic dictionaries». Στο A. Braasch και C. Povlsen (εκδ.), *Proceedings of the Tenth EURALEX International Congress. EURALEX 2002*. Copenhagen: CST, 221-230
- Thumb, A. (1901): *Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus*. Straßburg: Karl Trübner
- Trapp, E. (2003): «To Lexikon zur Byzantinischen Gräzität». Στο Καζάτζης (εκδ.) 2003, 77-82
- Trudgill, P. (2003): «Modern Greek dialects: a preliminary classification». *Journal of Greek Linguistics* 4: 45-64
- Wiegand, H.-E. (εκδ.) (1987): *Theorie und Praxis des lexikographischen Prozesses bei historischen Wörterbüchern* [Lexicographica Series Maior 23]. Tübingen: Niemeyer
- Wiegand, H.-E. (1998²): «Historische Lexikographie». Στο W. Besch, A. Betten, O. Reichmann και St. Sonderegger (εκδ.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Berlin/New York: De Gruyter, 643-715
- Wolfram, W. και N. Schilling-Estes (2003): «Dialectology and linguistic diffusion». Στο B. D. Joseph και R. Janda (εκδ.), *The Handbook of Historical Linguistics*. Malden, Mass.: Blackwell, 713-735
- Zgusta, L. (1971): *Manual of Lexicography*. The Hague/Paris: Mouton
- Zgusta, L. και D. J. Georgacas (1990): «Lexicography of Ancient Greek». Στο Hausmann *et al.* (εκδ.) 1989-1990, τ. 2, 1694-1704